ХМЕЛЬНИЩИНА 1648-1649 РОКІВ

у сучасних віршах.

Написав

Др. Іван Франко.

Відбитка з XXIII і XXIV т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка.

У ЛЬВОВІ, 1898.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Хмельнищина 1648—1649 років

у сучасних віршах.

Написав *Др. Іван Франко.*

I.

Історик Хмельнищини не може жалувати ся на недостачу жерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляций з того памятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того материялу вже опублїковано, богато дожидає ще публїкациї, хоч і без того було більш або менше використано істориками.

В числї материялів доси не тілько не опублїкованих, але також найменше визискуваних, є значне число віршів зложених рівночасно з подіями. Певна річ, перворядної історичної ваги, такої як документи та урядові реляциї, ті твори не мають, але вони мають свою вагу як характеристика відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу, позволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільности, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельнищини.

Найлїпше ще пощастило ся руським віршам, тим що зберегли ся в записках Єрлича і в „Історпї о презїльной брани“. Пок. Костомаров не тілько зібрав їх і видав в додатку до своєї знаменитої моноґрафії „Богданъ Хмельницкій“, але і в текстї частенько користував ся ними на рівні з думами, як сьвідоцтвами сучасних людей і очевидців. Але ті руські вірші — се тілько частина тої великої маси віршів, яку сплодила Хмельнищина. В Польщі був тодї час загальної віршоманії, от тим то й не диво, що майже в кождій рукописній польській збірцї з того часу разом

з прозовими звістками про криваві битви та небезпечні походи на Україну, про соймові промови, соймикові свари і шумно-риторичні промови при всяких домашніх оказиях, весілях, хрестинах, похоронах, ми стрічаємо довші або коротші вірші, пісні, памфлети, сатири, епіґрами, ущипливі епітафії, що відносять ся до Хмельнищини та її героїв. Певна річ, поетичної вартости вся ота література має дуже мало, хоча є й виємки; та за те для характеристики часу і настрою суспільности се материял богатий і дуже цікавий.

Бажаючи звернути увагу ширшої громади на сей ряд памяток, я публікую отсю збірочку віршів, що відносять ся тілько до першої фази Хмельнищини — від початку до зборівського замиреня. Та вже й для сего часу материялу так богато, що приходило ся зробити вибір. Річ в тому, що власне про ті часи є в польській літературі значне число сучасних віршів друкованих. Історики Хмельнищини користують ся по троха тими польськими віршованими творами, а головно книгою Самуїла Твардовского „Woyna domowa z Kozaki y Tatary“, що вийшла аж 1681 р. Та на жаль майже зовсім не використано старших друків. Чимало Поляків друкувало віршовані оповіданя про поодинокі епізоди Хмельнищини ще в 1648, 1649, 1650, 1651 роках і ті твори певно повинні би звертати на себе більше уваги істориків. Та що ті старші друки звичайно досить довгі а надто держать ся в сухім тоні реляциї або дневника, то я надумав не передруковувати їх тут, а тілько приводити з них цікавійші місця в розвідці. При тім мушу додати, що велика часть тих друків — бібліоґрафічні рідкости, так що я й не міг користувати ся всїми, не знаходячи їх у львівських публичних бібліотеках. Так само я не передруковую тут і руських віршів, які вже були друковані у Костомарова і в додатку до другого тому „Історичних пісень“ Антоновича і Драгоманова. Дещо з них я також цитую в відповідних місцях отсеї праці.

Подаю тут реєстр тих друкованих сучасних віршів, які зазначені в бібліоґрафії Естрайхера. Не всїми тими творами я міг користувати ся, бо значної частини їх нема в львівських бібліотеках. Титули тих творів, які мав я в руках, подаю докладнійше, ніж подано у Естрайхера.

Białobocki Jan. Pochodnia sławy Xięcia Jeremiasza Wiśniowieckiego, Kraków 1649 (докладнійше цитує титул сеї книжечки Костомаров в біліоґрафічнім покажчику жерел

своєї моноґрафії „Богданъ Хмельницкій“: „Pochodnia wojennej sławy J. O. Xiążęcia Jeremia Michała Wiśniowieckiego ze czterech części złożona y w roku 1649 wystawiona“, та на жаль знаменитий історик ніде зрештою в своїм творі не користуєть ся сею книжочкою. Я не мав її в руках.)

Białobocki Jan. Pogoda iasna oyczyzny, w którą okazały się y nagrodę biorą wszytkie zasługi a niezaćmiona sława JO. Książęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego.... W roku 1650 w Krakowie. В бібл. Оссол. у Львові ч. 1060. Є се пустий і бомбастичний панеґірик Вишневецькому з нагоди наданя йому гетьманської булави. Екземпляр Оссол. має лиш 4 картки ненум., кінця не стає.

„ Klar męstwa na obiaśnienie pochodni w dalszą drogę ku nieugasłey sławie JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybuta na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... Aż do wyprawy woienney pod Zborów samego Naiaśnieyszego Monarchy króla Jego Mości Jana Kazimierza nam szęśliwie panuiącego, we czterech także częściach wydany przez tegoż authora w miesiącu wrześniu roku Pańskiego 1649. Без місця друку, в Кракові, 4⁰, 24 картки ненум. В Оссол. ч. 1058.

„ Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey z wzruszeniem pokoiu od miesiąca Stycznia 1650 aż do Września 1651 widziana, y z dokończeniem wieku nieodmienney pamięci Jaśnie Oświeconego niegdy Książęcia Jeremiego Michała Korybota Wisniowieckiego.... przez urodzonego Jana Białobockiego, sekretarza Króla Jego Mci wydana w Krakowie... 1653. 4⁰, стор. 64. Оссол. ч. 1059. Сю книжечку цитує також Костомаров у реєстрі своїх жерел, та ми не видимо ніде, щоби він користував ся нею.

Иньші праці Бялобоцкого, особливо єго брошура „Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza“ з р. 1651, лежать по за рамами отсеї статї.

S. D. Wąchocki. Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a Kozacis rebellibus illata, quem Religio, Mars, Bellona, Fortuna et Fama lyricis carminibus leniunt,

per Simeonem Dominicum Wąchocki conscriptus a. D. 1649. Cracoviae. 4^0, 12 карт. ненум. Оссол. ч. 41352.

У Костомарова подано титул сеї книжечки не повно і з помилками. І прозова передмова (посьвята скарбникови польському Миколаєви Даниловичу) і вірші — пустїсїнька риторика і бомбаст.

Kuczwarewicz Marcin. Relacia Expedyciey Zbaraskiey w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Rythmem polskim przez M. K-cza, roku Pańskiego 1650 przełożona. W Lublinie w drukarni Jana Wieczorkowicza, без року, 4^0, 22 ненум. карт. друку.

Radwan. Expedycya Zbaraska. Warszawa 1649.

Satyr nowy z chorey głowy, 4^0, 9 стор. без місця друку, див. Bentkowski, Historya literatury polskiej I, 417 (про втеку з під Пілявець).

Prywat Polską kieruie, po nim stateczny sługa Rzpltey następuie, 1649, 4^0, 2 аркуші друку, див. Bentkowski I, 418, а також виписку у Юшинського II, 447. Естрайхер подає, що друковано в Кракові.

Dachnowski. Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom, 1648. Початковий і кінцевий вірш наводить Юшинський II, 457.

„ Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana. 1648.

Frykac. Zabawy rycerstwa polskiego, 1650. Повний титул див. у Юшинського II, 465. Залуский і Юшинський догадують ся, що автором був Кучваревич. Описано тут події від вибору Яна Казимира до зборівського замиреня.

Twardowski Sam. Pobudka wychodzącemu woisku 1649.

„ Woyna kozacka poznieysza, przez Naiasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego y szwedzkiego poparta y skończona szczęśliwie w r. 1651. W Lesznie drukował Daniel Vetterus. Оссол. 52.362. Опис битви під Берестечком; війшла яко друга часть у пізнїйшу, по смерти автора видану книгу „Woyna domowa z kozaki i Tatary“ видану в Калїші 1681 р. (Оссол. 17.582).

Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego, 4^0, без місця і року друку, див.

Ks. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397 399. В бібл. Оссол. друкованого екземпляра нема, а є тілько рукописна копія, з котрої тут подано виписки.

Obryński Kazimierz Godfryd, Magnanimitatis Polonae specimen per aliquot brevia poemata illustratum, a. 1652.

„ Berestecensis Bellona, poema heroicum libri II, 1652 — див. Юшинський II, 14.

Katafalk rycerski Mikołaiowi Firleiowi, без року і місця друку, вірша про погром під Пілявцями, див. Juszyński II, 427.

Lech wzbudzony i lament iego żałośny widząc tak utrapione państwo, roku 1649, 4°, без місця друку, виривок див. Juszyński II, 430—431.

Nowy satyr, do którego przydana perspektywa po klęsce pod Konstantynowem, 4°, без року і місця друку, див. Juszyński II, 439.

Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony, w którym iako w zwierciedle wieku teraźnieyszego sprawy, woien zaś dzisieyszych wnętrzne y zwierzchne przyczyny obaczyć możesz. Не знаю, чи був сей твір друкований, я користував ся рукописом з XVII в. Оссол. 680.

B. Zimorowicz. Kozaczyzna i Burda ruska, дві поеми, що творять одну цілість, вийшли в склад книжечки п. з. Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona (властиво Bartłomieja) Zimorowicza 1663. Я користував ся новим виданєм Туровского, що вийшло в Перемишлї 1857 р.

Иньші друки, давнїйші і новійші, якими я користував ся для сеї працї, цитовано в відповідних місцях під текстом.

Що торкаєть ся недрукованих доси віршів польських, латинських і руських про Хмельнищину і сучасних з нею, які вдало ся мінї зібрати, то я друкую їх в повнї в додатку до сеї розвідки. Вони взяті переважно з рукописів бібліотеки Оссолїнських у Львові, а тілько три винято з рукописів музея кн. Чарторийських у Кракові; відписи був ласкав порівняти з ориґіналами проф. Бодуен де Куртене, котрому за се висказую тут привлюдну подяку.

Деякі з тих рукописних віршів були вже друковані в виданю Jakóba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Kraków 1864, стор. 471—476; ними користували ся нераз польські і наші історики (Кубаля, Костомаров, Куліш). Я друкую й ті звісні вже вірші, маючи під рукою їх давні де в чому відмінні відписи в рукописах бібліотеки Оссолїнських; тільконо одну віршу — латинський пасквіль на Адама Кисїля (N. 8) я передруковую з книги Міхаловского (op. cit. 612—613) задля її важности для характеристики того часу.

Зібрані мною вірші — дуже ріжнородні і формою і змістом і тенденциєю і мовою. В 30 нумерах нашої збірки маємо загалом 42 осібних творів, а з них 13 написано латинською, 28 польською, а один українсько-руською мовою; 8 має форму лїрично-описову, 4 промовляють тоном сатири та упіменя, оповідань і описів є 6, в тім числї одно сатиричне, 7 має форму епітафій та написів, 1 форму анаґрами, тоб то загадки з переставлених букв, в кінцї є тут 6 пасквілів (ущипливих віршів обернених до поодинокої особи) і 10 епіґрам. Не однакове й становище авторів. Декотрі, як от автори реляций N. 28 і 30 — прості вояки, що не думають про полїтику, бачуть перед собою тілько воєнні труди і невигоди і реферують сухо те що бачили; у инших більше рефлєксиї, хоча й тут бачимо таких, що дивлять ся на сьвіт очима вбогого шляхтича-селюха, що знає своє село, свій повіт, привик бачити в королях земних богів, вірити в їх мудрість і не вдавати ся в критику того, що роблять високі полїтики (див. N. 9, IV; N. 20). Але більшість авторів дивить ся критично на описувані події, шукає їх причин, думає над зарадою злому. Правда, в поглядах на причини Хмельнищини у Поляків-віршописів нема згоди. Одні бачуть причину лиха в нарушеню шляхетської вільности і рівности (див. N. 4), иньші власне в тій надмірній вільности, в шляхетськім veto, в браку почутя власної гідности і горожанських обовязків (N. 3, 17), а особливо в утисках підданих (N. 1, 2). Були, розуміеть ся, й такі, що замісць дошукувати ся власних хиб і провин воліли звалювати вину на інтриґи, приватні заходи або злу волю впливових одиниць а то й самого короля (N. 4, 8, 10, 11, 12, 23 III). Коротко мовлячи, в отсих віршах встає перед нами мов жива і промовляє безпосередно польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нинї не зійшли з денного порядку прилюдної діскусиї.

II.

В початку 1648 року Польща належала до найсильнїйших держав у Европі. Єї сусїда з заходу — Нїмеччина лежала спустошена страшною трицятилїтньою війною, безсильна, шарпана на всї боки, без одностайного національного почутя. Угорщина після страшного погрому під Могачем стогнала в турецькім ярмі. Туреччина здобувши перший рішучий погром під Хотином 1622 р. почала хилити ся з зенїту своєї величі і сили. Іспанія відчула вже в повнї фатальні наслїдки релїґійної нетолєранциї і тиранського правлїня, втративши Нідерлянди і Портуґалїю. Францня переживала важку внутрішню крізу — перебудову феодальної держави на абсолютно-монархічну, закінчила власне кроваві війни з маґнатською фрондою і клала підвалини того шляхетсько-бюрократичного ладу, що за півтораста лїт мав її довести до великої революциї. Швеция заплутана в 30-лїтню війну була й без того вбога та вичерпана, а Московщина також іще не зовсїм вигоїла ся з ран завданих їй в часї самозванцїв. Польські володїня розтягали ся тодї від Балтийського моря до Чорного, від устя Висли до устя Нїмана на півночи, від жерел Висли геть по за Днїпро на півднї. В першій половинї XVII в. Польща отримала блискучі побіди над Турками і над Московщиною. На неї обертали свої очи всї европейські держави, у неї шукали підмоги Венециянцї і Французи; Московщина бережливо заховувала з нею „вічний мир“, а кримські Татари, котрим Польща довгі роки оплачувала ся, щоби не шарпали її південних окраїн, не мали відваги підняти ся проти неї, коли вона в 1646 і 1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елємент, що ворушив ся у неї на південних окраїнах і причиняв їй нераз чимало клопоту, — українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взяте в шори, що здавало ся, не здужає вже двигнути ся більше. „Upadła bez pochyby zemsta skuteczna Boża na bystre one rebellizanty — писав 1646 р. польський шляхтич у Білій Криницї, Ян Бялобоцкий[1]) — kark buntów tak wiele razy y od tak wiele czasow ludu niezbożnego przeciw Bogu

[1]) В передмові до книжечки: Hymny y prozy polskie w zwyczaynym używaniu y nabożeństwie kościoła świętego katholickiego, z Brewiarza Rzymskiego w iednę xiąszkę zebrane, z łacińskich hymnów na polskie wedle poprawy Nayw. Pasterza Vrbana VII, przez urodzonego Jana Białobockiego, K. Im. Sekretarza przełożone. W Krakowie, w druk. Fr. Cezarego, r. P. 1648. Передмова датована 1646 р. в Білій Криницї.

samemu tudziesz przeciwko maiestatowi królów, panów swoich y Rzpltey powstaiący ostatnie z pobłogosławieniem woysku polskiemu a wykorzenieniem tey sweywoli iest przełomiony“. При тім польська шляхта поставляла до війни знамениту кінноту в тяжкій зелїзній зброї, так названу уссарию, а козаки як піші вояки мали також европейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля.

І з економічного погляду стояла тодї Польща — так бодай могло здавати ся — знаменито. Щасливі війни принесли їй немалі користи, а обширні українські землї, густо засїяні селами і місточками, повними підданого, робучого люду, були правдивим золотим дном для панів. Богацтва польських маґнатів дивували чужих послів. Правда, в Польщі не було богатих, укріплених і сильних міст, промисл і торговля не могли розвивати ся в суспільно-економічних обставинах польської республїки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі завязки ремесел і промислу. Між містами визначали ся головно Львів, Краків і Варшава — перше як центр промислу і торговлї з далеким сходом, два другі як центри полїтичного і духового житя держави. В усякім разї і тут в половинї XVII в. видно було значний рух, жваву працю і заходи, особливо значну вивозову торговлю збіжєм і значний зріст фабрикациї горівки.

В кінцї могла тодїшня Польща поверховому оку заімпонувати ще одним, а власне неограниченою свободою і рівністю свого шляхетського, пануючого стану, шумним, рухливим і загальним полїтичним житєм, що шуміло і кипіло не тілько по столицях, але по всїх дворах, по всїх закутках обширної держави. Кождий шляхтич за молоду привчав ся думати про загальні, державні справи, навикав до парляментарних форм, до „полїтичного“ способу вислову, тоб то до штуки — висказувати свої думки як найменше по просту, як найбільше риторично, неособисто, необразливо нї для кого та при тім нещиро.

Та не минуло кілька лїт — і вся ота пишнота, вся слава, все богацтво, вся сила — розвіялись мов дим. „Золоті Сатурнові часи перемінили ся на зелїзні“, плаче автор одної латинської вірші (див. N. 12 нашої збірки). Польща стратила лївий беріг Днїпра, не могла вже нїколи відзискати тривко й правобічної України, зрештою страшенно спустошеної, і немов виточивши нараз найлїпшу кров із своїх жил почала хоріти та марнїти всїм тїлом. Раз іще, 1683 р. вона з Яном Собєским здобула ся на геройський подвиг під Віднем, та се була остатня її побіда. Швидко

потім пішли часи „Сасів“, а за ними, не сповна 100 літ по віденьській вікториї, польська самостійна держава почала рішучо конати. Сей страшний удар, що зіпхнув її з висоти, се була Хмельнищина, була пожежа, що розгоріла ся з малої іскри, але знайшла собі богато запального материялу.

Можна як собі хто хоче дивити ся на найблизші причини вибуху Хмельнищини і на самого Хмельницького, та нам здаєть ся, що коли-б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізнїйше була би вибухла пожежа з якоїсь иньшої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.

Я не буду вдавати ся в вичислюванє всіх тих хороб, які нївечили польський державний орґанїзм — вони занадто звісні. Найголовнїйші з них — повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адмінїстрациї, релїґійна нетолєранция та духова темнота, якої набирала ся нїби осьвічена шляхта з єзуітських шкіл, цїлковитий брак дбаня про просвіту і піднесенє низших верстов, полїтична коррупция і моральне зіпсутє шляхти. Італїянський духовний Пачікеллї, що коло половини XVII в. був у Польщі, схарактеризував її внутрішнїй стан ось яким їдким віршем:

Clarum regum Polonorum
Est coelum nobiliorum,
Est infernus rusticorum,
Paradisus Judaeorum,
Aurifodina advenarum,
Causa luxus foeminarum.
Multo quidem dives lanis,
Semper tamen egens pannis;
Copiam in lino serit,
Sed externam telam querit,
Merces externas diligit,
Caro emptis gloriatur,
Empta parvo aspernatur.[1])

Не можна сказати, щоб і самі тодїшні Поляки, особливо по тій кровавій лєкциї, яку їм дала Хмельнищина, не зрозуміли

---

[1]) Pacichelli, abbate G. B., Memorie de' viaggi fatti per l'Europa cristiana. Neapoli 1685, т. I, 242. Цитовано у Sebastiano Ciampi, Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell' Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali. Firenze 1839, т. II, 192.

своїх хиб. Те, про що до недавна говорили хиба найсьвітлїйші одиниці, такі як Фрич Моджевский, Остророг, Старовольский, тепер почало робити ся загальною думкою шляхти, а бодай тої її частини, що ще не була цїлком зіпсована. І так автор сатиричної поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“, хоч сам великий прихильник шляхетської вольности і рівности, бачить ясно, що одною з головних причин лиха була шляхетська захланність.

Wprawdzie iuż one bankiety ustały,
Z których znienagła fakcye wzrastały,
Gdyście po stayniach stoły rozstawiali
I prawie iako bydło zbytkowali.
Ale łakomstwo taką górę wzięło,
Że prawie Polskę w niwecz obrócieło.
Nie nasycą go ni powołowszczyzny,
Czopowe, rosy, pobory, darcizny.
Teć to sprawiły, gdy się naprzykrzyły,
Do nienawiści ludzi pobudziły,
Że się pokoiu związki potargały,
Niezgody, zatym straszne bunty wstały.[1])

Той сам автор, хоч в полїтичних питанях досить наївний (приклад сеї наївности побачимо далї), вміє знайти різкі і гіркі слова осуду на утиски підданих в Польщі. Вже сам початок поеми вельми характерний. Селянин у сьвято рубає дрова в лїсї і здибає Сатира. Сей сїдає на єго віз і переляканий чоловік везе його з собою. В селї дїдич побачив селянина з дровами і гукає: „А, се ти так шануєш сьвято?“ Селянин відповідає: „Як би я поїхав у лїс в будний день, від мене взяли би сокиру, а сьогоднї гайові в церкві“. Побачивши Сатира пан заходить з ним у розмову, розумієть ся, про біжучі полїтичні справи, про війну з козаками. Сатир пустивши селянина береть ся, як то кажуть, вичитувати панови паремеї. Головна причина бунту козацтва і слабости Поляків — безсовісні утиски підданих і приязнь панів з Жидами (див. у нашій збірцї N. 2). Сатир так договорив панови до сумлїня, що сей в кінцї з насьміхом питає, чи се не той селянин підмовив його на таку проповідь, з котрим він приїхав у лїса? Та Сатир на доказ правди своїх слів береть ся роздивляти події кровавої війни і хиби всїх верстов у Польщі. Правда, він про те стоїть на чисто шляхетськім становищі. Шля-

---

[1]) Оссол. рукоп. 680.

хетська свобода є для него головна підвалина державного ладу; про якісь леґальні полекші селянству, про поліпшенє державної адміністрациї нема анї мови.

Навіть львівський міщанин Зїморович, що вельми ворожо дивить ся на Хмельнищину і видумує на неї всякі нїсенїтницї, не може проминути мовчки панського знущаня над підданими.

Nie tylko nam dojadły ukraińskie muchy,
Ale i wielkim panom, aż musieli stadem
Na rączych (себ то конях) przed tym umknąć za Wisłę owadem.
Przecie powołoszczyzny i tam im dobodły,
Ledwie na ostatni hak Polskiej nie przywiodły.[1])

Утисканє підданих зробило ся було у панів якимсь правилом; хто не дусить своїх підданих, той лихий ґосподар. Rustica gens optima flens, pessima ridens — така приповідка зложнлась була між осьвіченими „культурниками“ того часу. Та ба, українські селяне також були майстри вигадувати приповідки, і невдовзї скарбниця українських приповідок збогатила ся ще одною: „Шляхтич і Жид тілько печений добрий“.

Далеко глубше в хиби польського державного орґанїзму входить автор талановито написаного памфлєту, зложеного з віршів переплїтаних прозою пз. „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.[2]) В уступі приведенім в нашій збірцї (N. 3) він в формі розмови двох шляхтичів, виходячи від пилявецької битви і тих, що провинували ся в нїй, та за се не були зовсїм покарані, розбирає дразливе питанє, щож властиво вільно в Польщі робити безкарно — розуміє ся, шляхтичеви, а чого не вільно? І він без ваганя кладе золоте польське „veto“ на рівнї з дозволом — сповнювати в леґальній формі державну зраду, ганьбить хиби польської податкової системи, брак адміністрациї, брак почутя публичних обовязків у тих, що користують ся найвисшими публичними правами і прівілеями. Одним словом, висновки такі, що один із персонажів розмови доходить просто до розпуки.

Як бачимо, у автора стало на стілько відваги, щоби назвати річ по імю і сказати явно, що та перла шляхетської свободи, те

---

[1]) Zimorowicze, Sielanki 73—74.

[2]) Ся поемка була друкована (див. Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397), та друковані екземпляри — велика рідкість. Я користував ся рукописною копією сего замітного твору в списку з XVII в., робленім мабуть з рукопису, а не з друку (Оссол. рукоп. 648, к. 1—28).

„nie pozwalam“, яким можна було знївечити здобутки кождої соймової наради і навіть розірвати сойм, є не що иньше, як свобода — в кождій порі зраджувати і погубляти край. Мав він відвагу вказати пальцем на такі вискоки шляхетської рівности, як неслуханє законів ухвалених самою ж шляхтою, неплаченє податків, особливо маґнатами, ошукуванє публичного скарбу при наймі вояків і т. и. Та він не мав відваги признати ся до авторства сего твору і виступити явно до боротьби з злом, анї навіть вказати, де був друкований єго твір.

Drukowano w koziey głowie,
Kiedy miesiąc był na nowie,
Kosztem zaś pana iednego
Z bractwa Piławieckiego,
A drukarnią zaś zakryto,
Bo by drukarza zabito —

ось які характерні слова виставлено в титулї друку[1]) — знак, що висказана в поемі правда була для многих у ту пору дуже ще гірка і нестерпна.

Ми маємо сьвідоцтво, що й серед латинського духовенства були люде, котрі бачили і горячим словом висказували кривди простого люду, самоволю та розпусту шляхти. Є се інтересна латинська вірша, написана десь в початку Хмельнищини, котрої автором дехто з Поляків уважав самого Хмельницького, хоча зі змісту явно виходить, що її зложив католик і то хтось із низшого духовенства, що міг на одну дошку покласти miserum populum et clerum як жертви панських утисків. Автор уважає Хмельницького даним від Бога бичем „на роскіш і захланність маґнатів, на утиски, кривди та силуваня підданих“. „Гей, який же то плач чути аж до неба! Він благає війни, проходить у небо; такого нїколи ще не бачено, нїякий народ крім Поляків його не зносив. Тут знєвага і наруга Богови, котрий бачить плач і крик люду, бачить пяні празники і не дасть себе перепросити. Всї шляхетські верстви майже одним духом дусять нещасний люд і клир своїми свободами, надужитями, безправями. Навіть східні Турки не такі люті і злосливі на невольників, як Поляки, барони і дуки, запопадливі на роскіш“.[2])

---

[1]) X. M. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich, II, 397. В рукописї, яким користував ся я, отсих віршів нема.

[2]) Див. далї N. 1 нашої збірки: Wiersze przypisane kozakowi Chmielnickiemu.

Ще на один вельми важний прояв внутрішньої гнилизни в тодїшній Польщі вказує автор вірші „Lament oyczyzny strapioney“ що була написана також в перших роках Хмельнищини.[1]) Автор сумує по тих часах, коли Поляки разом з Українцями били Турків і бажав би, щоб і тепер, замісць різати одні одних,

Byż grali ukrainne dumy, iak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Horwaty.

Та далї він іменем вітчини обертаєть ся до Поляків:

Wyssawszy przez te czasy ze mnie, swoicy matki,
Mleko pociech wszelakich, samę krew z dostatki
Przez tak wiele poborów, przez constitucye,
Przez accisy, nie wiedzieć iakie condycie
Pact różnych, przecie żołnierz, który cierpi rany,
Śmierć odnosi, nie bierze żołdu sprawowany.
Dla czego znadź ubogich ludzi uciskaią,
Których łzy krwawe nieba przebiiaią.
A zatym woyny w domu, Bóg mię odstępuie,
Że mię ieno pogaństwo kiedy chce woiuie.
Każda rzeczpospolita na niemylney zgubie,
W którey mocny słabszego bez przyczyny skubie,
Gdzie pod praetextem dobra swawola woiuie,
Własny syn bez respektu oyczyznę plondruie,
Kędy prawa bесprawne, wolny przystęp złości,
Cnota za nic, animusz pełen surowości,
Godność kupna, urzędy za pieniędzmi idą.

Хто тямить ті кроваво-гумористичні рядки, якими тогочасні козацькі думи малюють притиски і кривди, що наносили Українцям жовнїрські постої, той побачить і в отсїй вірші, зложеній польським шляхтичем і патріотом, повне оправданє скарг нашого люду. Польський автор кличе далї до своїх земляків:

Hey dla Boga, zbytnia was niech wolność nie wznosi!
Ten wolny, co się cnotą zdobi, zawsze nosi
Sumnienie od extensiey wolne, od zdobyczy,
Swoy stan kocha, nie butę, dóbr cudzych nie liczy.

Та се були марні слова в суспільности, де „godność kupna, urzędy za pieniądzmi idą“, де воєнні начальники ховали гроші призначені на виплату воякам і доводили тих вояків перед війною до того, що було по сьвідоцтву автора „Coś nowego pisa-

[1]) Оссол. рукоп. 723, к. 107—109. Ся вірша не торкаєть ся безпосередно Хмельнищини, то ми й не помістили її в нашій збірцї, а подаємо тут із неї цікавійші уступи.

nego“ перед пилявецькою битвою, „kiedy wolno było to sam to tam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas wynalezionym) rabować“, або як було по сьвідоцтву М. Кучваревича перед самою збаразькою облогою, коли то польське військо

Stanąwszy nie daleko miasta Zbarawskiego,
Zarobiło na niechęć woysko nie iednego,
Iż ni siadło ni padło (iako mówią), ali
Bliskie wsi łupiąc każdy na swą stronę gali,
Miasta ogniem pustoszą, w niwecz obracaią,
Lud chwytaiąc na męki nieuważnie daią.[1])

Що уряди в Польщі йшли за грішми і маєтками, на се не треба аж особливого доказу, та в часї Хмельнищини ся практика помстила ся на Польщі страшенно. Аджеж тілько задля маєтку і протекциї зроблений був гетьманом нездатний кн. Домінїк Заславский, котрому признавано перший почин до пилявецької втеки. „Prius imperator quam miles — говорить про него автор сатиричної епітафії, — stula favoris factus“. Польський віршопис перекладаючи сю епітафію на польські вірші, говорить, що й титулу сандомирського воєводи Заславский

nie z postępków ani mądrey rady
Dostąpił, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.[2])

А в вірші „Sedes triumphalis“ по просту закидаєть ся Заславскому, що підкупив послів, аби голосували на него:

Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, ktoremu
Dałeś sto y drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi.[3])

Автор поеми „Coś nowego pisanego“ відкриває нам ще одну таємну рану польської суспільности тих часів. Під величньою фумою шляхетської гордости і рівности крила ся цїлковита недостача почутя людської гїдности, і то не чужої, а своєї власної. Двір королївський і двори маґнатів були гнїздами зопсутя і то

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 1 липця.
[2]) Див. в нашій збірцї N. 24, Nagrobek xiążeciu Dominikowi.
[3]) Муз. Чартор. рукоп. 143, див. у нашій збірцї N. 21.

не тайного, цинїчного. Біднїйші шляхтичі або такі, що потребували протекциї, привозили сюди своїх жінок — на торг....

Ale są y tacy,
Co się im żonki łupią, a nie gniewaią się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie widomo noszą, przecie ich nie czuią.
Practicuią komu, a nie wiedzą co w domu.
Ba, wiedzą, lec bynamniey ich to nie obchodzi.
„Dla łaski panów (pry)[1]) pozwolić się godzi".
Drugi mówi: „Cosz na tym, kiedy się mam dobrze
Przy tym moim kurwięciu".[2])

Певна річ, польська шляхта не вся була вже на тім низькім моральнім рівнї, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою; се показала найлїпше важка збаразька проба. Та про те довгий супокій, який мала Польща за пановання Владислава, привчив шляхту до вигідного, безтурботного і гулящого житя, відзвичаїв від військової невигоди і дісціплїни.

Tak iakoś w Polsce przychodzi do tego,
Że biegły, chytry potłoczy mądrego,
A kto iest dzielny lub w boiu mężnieyszy,
To będzie z niego kaleka pewnieyszy, —

жалуєть ся Бялобоцкий,[3]) а Твардовский і автор „Coś nowego pisanego" згідно бачуть одну з причин перших воєнних невдач Поляків супроти Хмельницького в тім, що Поляки відвикли від війни. Сей остатнїй автор дуже гризко говорить про тих „лицарів",

Co woyny nie umieią, tylko miąższą (ротом) gadać,
A po krymsku się stroić, za zasługi krwawe
Leżeć aż od Cecory, to ich rzecz, to grzeczność!
Słusznie się od Cecory rachuią, bo odtąd
Jak poczęli uciekać, tak przestać nie mogą.

Такі самі нарікання ми бачимо і в вірші пз. Narzekanie na teraźnieysze Polaki, написаній в перших роках Хмельниччини:[4])

Gdyby przodkowie nasi tych czasów dożyli,
Bardzo by się potomków swych spraw zawstydzili,
Widząc: ano jich zwyczay stary wyszpecono,
A prawie go nogami wzgórę obrócono.

---

[1]) По нашому: мовляв.

[2]) Оссол. рукоп. 648.

[3]) J. Białobocki, Klar męstwa, część druga.

[4]) Оссол. рукоп. 3568, з домашнього архіву ґр. Мнїшків, стор. 154—156.

Onych trąby, nas głąby siekać obudzaią,
Onym rury, nam kury znak wstawania daią.
Oni swoich obozów, my wozów strzeżemy,
Oni męstwa, my skępstwa odpłatę bierzemy.
Onym szańce, nam tańce dobrą myśl dawaią,
Onych łanie, nas panie w zabawki wprawiaią.
Oni swą dzielność w wieczney fundowali sławie,
A my w epikureyskiey kochamy się sprawie.

Не без підстави дорікає автор „Coś nowego pisanego“ польській шляхтї також тим, що держить ся застарілого, середньовічного способу войованя. Звісно, що польська шляхта вважала собі за честь і прівілей — служити кінно, в панцирі, воювати мечем і списом. Се були ті знамениті польські „уссари“, що вже тодї, навіть супроти козацьких самопалів, були анахронїзмом. „Więc te nam nazbyt ukochane kopie y szable życzył bym ia, aby też czasem dały mieysce pułakowi (карабінам?), których się bardzo boi ten, co, iako Niemcy mówią, drewnem strzela (себ то Татарин). U nas tak dalece nullus usus tey straszney y śmiertelney broni, że śmiele rzekę, woynę o iednym nabiciu odprawiemy“. Далї автор критикує так само застарілу тактику і брак обдуманих стратеґічних плянів. „Iako dalszą woynę prowadzić per obsidiones, oppugnationes, przez wytrzymanie y wytrwanie długiego obozu, do tego wszytkiego nic nie umiemy“ (Оссол. рукоп. 648).

Отсї всї причини, ся внутрішня хороба більше нїж „антікультурні“ замахи Хмельниччини і її „загонів“ зложили ся на те, що пожар 1648 і дальших років завдав Польщі таку важку, невилїчиму рану. Особливо утерпів економічний стан не тілько через знївеченє великих нагромаджених богацтв, але через підкопанє самої основи економічного розвою краю.

Dostatni
Panowie przyszli prawie do zguby ostatniey.
Kędy zbytnia wyniosłość, co się tak świeciła?
W krótkim czasie w chudą się nędzę obróciła.
Zginęło oraz wszytko y we cztery lata
(Kto by był rzekł!) tak wielka iest polskiego świata
Odmiana, iaką wszyscy iawnie uznawamy,
Gdy fortun tak wysokich ledwie że cień mamy.

Так характеризує економічні наслїдки Хмельниччини автор поеми „Coś nowego pisanego“, і ми сьогоднї можемо сказати, що лихо було далеко гірше. Рана була важка, та найгірше те, що

орґанїзм і без неї був ослаблений, безвідпорний. Що при иньшім державнім орґанїзмі могло-б було стати ся імпульсом для реорґанїзациї і поступу держави, тут зробило тілько рану, що ятрила ся, гнила і жерла чим раз глубше, поки не довела до смерти. Немов прочуваючи се автор поемки „Coś nowego pisanego“ кінчить свої уваги про пилявецьку втеку важкими словами:

Śmiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego jednym zamachem obcięte.

III.

Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельнищина була виключно социяльним бунтом, повстанєм хлопів проти панів, або, як говорить лїрик Кулїш, руїнників проти культурників. Усякі национальні і релїґійні мотиви — мовляв — не мали в тім темнім руху нїякої ваги, були прищіплені до него пізнїйше православними духовними, слїпими кобзарями та нетямущими українськими публїцистами і історикамн-патріотами.

Сучасні вірші про Хмельнищину, зложені самими Поляками, докидають дещо цїкавого материялу до відповіди на се питанє. Як дивили ся самі тодїшнї Поляки на Хмельнищину? Що бачили вони в тих збунтованих купах? Здаєть ся, їм лїпше було знати характер і значінє бунту, нїж нам, котрі можемо про нього догадувати ся зводячи до купи та провірюючи одні одними їх же сучасні сьвідоцтва.

Отже перечитуючи польські сучасні вірші про Хмельнищину ми анї на хвилю не лишаємо ся в сумнїві. Тодїшнї Поляки в один голос і одними устами сьвідчать, що се було повстанє руського люду. Русь підняла ся проти Поляків, Русь хоче вигнати Ляхів із своїх границь — те самісїньке, що в противнім таборі голосять „слїпі кобзарі“ в думах і піснях. І коли пок. Кулїш не знаходив доволї різких слів лайки на тих кобзарів за ненависть, яка в їх піснях проявляєть ся супроти польської нациї, то дивно тільки, що він (хоч знав і цитував деякі тогочасні польські вірші далеко не миролюбного характеру), не мав анї словечка сумнїву про ті чутя супроти Руси, які виднїють ся з тих віршів.

Подамо тут невеличкий вибір цитатів, зазначуючи з гори, що їх число можна би значно збільшити. Ось Бялобоцкий бачучи,

як усе руське селянство стало по стороні Хмельницького, жалкує, чому польські пани не покликали проти руських хлопів — польських, Мазурів, бо ті певно не зрадять:

Aza kto słyszał w Polszcze rebellią?
Poddanych polskich iest taka natura:
Panom dochować wiary, ieśli która.
Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzi,
Daleko ta rzecz iedna drugiey chodzi.
Niechay kto spuści Rusina z Mazurem,
Uyrzy, co umie chłop polski z kosturem.
Łatwiey by drugim o różne oręża, —
Naydzie y między Matyskami męża.
Ba, iedno tylko trochę ich rozkwilić,
I z samopałem nie da się wychylić.
Z tych ci to oni bywali drabowie,
Co przed ich męstwem drżeli Rusinowie,
Mylili szyki y bitnym ianczarom,
Dawali się znać szalonym Tatarom.
Byśmy z trzeciego chłopa wyprawili,
Kiymi by Kobuś wszytkę zarzucili.
Nierazem widział, że nieporównaną
Chłop polski miewał z Rusinem wygraną.[1])

В очах Бялобоцкого і иньших тодїшнїх польських віршописцїв Русини, се „kobuź", „kobuźnicy".

У Зїморовича читаємо:

Lada szuja, by śmierdział kobuźnikiem tylko,
Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilko
Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubił,
Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubił.
Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
Trzymając to, że milszej natenczas ofiary
Nie mógł Bogu uczynić, jako lackie plemię
Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię.[2])

Той сам поет зітхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze.

Польсько-руський национальний антаґонїзм він малює вельми пластично ось яким оповіданєм, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втїлене змагань, поглядів і почутя бодай

---

[1]) Jan Białobocki, Klar męstwa, część czwarta.
[2]) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857, str. 80.

тої верстви польської суспільности, до якої належав Зїморович. Один із персонажів єго поеми „Kozaczyzna“, Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі підчас облоги і бив по голім тїлї, допитуючи ся, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości twe obrosły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba.[1])

А далї доказуючи, що бунт самій Руси вийшов на шкоду, говорить:

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Bilić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż bydła w Turczech na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoły.

Ми побачимо далї, що Зїморовичеві „Сєлянки“ як історичні сьвідоцтва дуже підозреної вартости, та вже й у отсих віршах видно величезну пересаду. Мабуть почував се і сам автор, коли в уста персонажів своєї вірші вложив ось яку розмову, котра дуже добре характеризує єго настрій:

Ostafi: Co za dziw, chociaż by się Dorosz z prawdą minął,
Ponieważ się do Lachów z bojaźni przekinął,
Teraz Ruś jako może podaje w ohydę.
Dorosz: Bóg mi świadkiem, że prawdą a nie fałszem idę
I najmniej nie przyczyniam, anim się do Lachów
Zaprzedał dla przegróżek abo próżnych strachów;
Ale widząc postępki takie naszej Rusi
I o wierze swej człowiek powątpiewać musi.[2])

Очевидно сам Зїморович почував, що навіть єго читачам видадуть ся неправдоподібними такі слова в устах Русина, а самі Русини такому ораторови бризнуть у очи „перекиньчиком“. Для нас се мимовільне сьвідоцтво подвійно цїнне. Перекиньчиком можна зробити ся тілько там, де є два виразно зазначені табори а в обох почутє окремішности. І польські вірші дають нам не мало доказів, що таке почутє було у обох ворожих сторін.

---

[1]) Zimorowicze op. cit. 80.
[2]) Тамже стор. 84.

Бялобоцкий обурюєть ся на Хмельницького, що пісьля зборівського замиреня

Linią sobie kędy chce zamierza,
Nie chce mieć w Rusi polskiego żołnierza,[1])

що бажає в кількох воєводствах довести до того,

wszytkie urzędy
Aby w nich tylko Ruś trzymała wszędy,
Metropolita między biskupami
Żeby zasiadał w senat z władykami.

Він не находить слів обуреня на те, що Хмельницький піддав ся турецькому султанови:

Onego sobie przyznaiąc za pana,
Prawi, żeby mu pomoc była dana,
Poddaństwo wszytkiey obiecuie Rusi.

Так само й Кучваревич підчеркує руський характер Хмельнищини.

Nie wspomnię pod Korsuniem iako krwawe znoie
Sączył z cnego rycerza, gdy ruskie podwoie
Iako szarłatem iakim krwią skropione były,
Gdy ukraińskie pola krwawą rosę piły.[2])

Для автора поеми „Satyr Podgórski“

główni Lachom Ruś nieprzyiaciele.

Він підносить, що по корсуньській битві

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęścieło,
Co żywo zaraz na woynę krzyknęło:
Wszytka prawie Ruś z korzenia powstała.

Мета повстаня по єго думцї була одна:

Prawie się na to zdraycy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.

І для Вонхоцкого, автора бомбастичних латинських віршів пз. Planctus Poloniae, не було нїякого сумнїву, що Хмельнищина — руський народнїй рух, ворожий Полякам, і він так само підчеркує, що „plebs russica, satius ursica, infensa semper polono nomini“.[3])

---

[1]) Jan Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey, cz. I.

[2]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey.

[3]) Sim. Dom. Wąchocki, Planctus Poloniae super ingenti suorum clade.

Та автори віршів не тілько відчували национальний антаґонїзм свій до козаків і до українсько-руського народа; вони не криють ся анї на хвилю зі своєю глибокою ненавистю, погордою, обридженєм до сего народа. Козаки для них — „nieprzyiaciel sprosny“, „zła czerń“, „kozak brzytki“, „śmiecie wzgardzone“. Бялобоцкий відзиваєть ся про них образово:

Nuż w inszych mieyscach żaby ożywaią
Kozackie, które z iezior Dniepru wstaią.[1])

а нарікаючи на польську нерішучість в початку 1649 року він кличе траґічним голосом:

Tośmy tak żmiie ruskie ugłaskali,
Żeśmy się ledwie nad Wisłą zostali!

Для него, завзятого прихильника і панеґіриста кн. Яреми Вишневецького, козаки, се „plugawa chanaia“, „pieskie syny“, „łotrostwo“, „złodzieystwo od dyabła uczone“, „chamy“ і „zdraycy“; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim y chciwym iednanie,
Którego wszytka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoiu nie być, nie przyimować pana,
Dobrego sługę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie iak u niemych osłów;
Nic to zabiiać y królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy maią starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą y żyią łagodnie,
Im więcey przeciw panu ich buntuie,
Im więcey praktyk, zdrady, woien knuie.[2])

Тілько раз у вірші „Na uciekaiących z pod Pilawiec“ сказано про козаків „cni kozacy“ (див. N. 17 нашої збірки), тай то, розумієть ся, іронїчно.

Не менше виразно як национальний, Поляки відчували й релїґійний антаґонїзм свій до козацької маси, а козаків до себе. Зїморович вкладає в уста нїби православного Дороша ось які слова:

Matka nasza jest cerkiew powszechna, tej matki
Widząc tysiąckroć gorsze niż pogany dziatki,

---

[1]) J. Białobocki, Klar męstwa, cz. I.
[2]) Białobocki, Odmiana postanowienia, cz. pierwsza.

Musiałem sobie bractwo tych wyrodków zbrzydzić,
Muszę się matki takiey (odpuśćcie mi!) wstydzić.[1])

Та той сам Зїморович виразно, хоч з гіркою наругою, говорить:

Więc o wiarę wojują! Coż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom wschodnia cerkiew święta
Przyda się, kiedy ludzie wyginą do szczęta.[2])

Релїґійні змаганя і пляни Хмельницького по зборівськім замиреню характеризує Бялобоцкий ось якими словами:

Kościoły z kilku woiewodztw wypiera,
Na wyniszczenie Uniey naciera,
Ukraińskie chce swoie schizmatyki
W senat osadzić, wygnać katoliki
Z woiewództw kilku.[3])

Латинська вірша (N. 1 нашої збірки) називає весь рух „схизматицьким“:

En schismatici, cohors Tartarici,
Necant, rebelles, clerum et fideles.

Та правда, ми маємо сьвідоцтва, що козаки вбивали й православних! Певна річ, убивали, коли ті стояли в рядах їх ворогів. Пригадаю для прикладу оповіданє Кушевича про того черця з Буська, що йому, хоч православному, козаки повиймали очи і пообтинали руки за те, що сповнював шпіонську службу на користь Вишневецького. (С. Томашівський, С. К. Кушевич, Записки наук. тов. ім. Шевч. XV, 10).

Козаки руйнували маєтки православних панів таких як київський воєвода Кисїль, що сам себе величав „gente Ruthenus, natione Polonus“. Та не досить того, — говорять польські історики, — козаки для зиску, для грошей убивали, мучили, плїндрували православний люд, православне духовенство, грабували православні церкви, безчестили православні сьвятощі, — найлїпший доказ, що Хмельнищина не була нїяким народно-релїґійним рухом, а тільки простим розбоєм, гайдамаччиною. Та на се є один, але то, здаєть ся, лиш один доказ — вірші Б. Зїморовича „Kozaczyzna“ і „Burda kozacka“. Ми лишаємо собі докладний розбір деяких уступів сих віршів на пізнїйше, а тут наведемо лиш пару характерних місць. Коли вірити Зїморовичеви, то козаки

[1]) Zimorowicze, op. cit. 84. [2]) Тамже 81.
[3]) Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey, część pierwsza.

Naleźli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
Na budynki imieniu jego wystawione;
Gdy świaszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
Że krew, która z tułowów ściętych wypryskała,
Nieraz oczy Przeczystej w obrazie zalała,
Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
Oczy kłuli, jak żywe z janczarek strzelali;
Kiedy piekielnym ogniem i pańskie przybytki
I trupy w nich pobite zapaliwszy wszytki
Jako całopalone przed dawnemi laty
Z dymem prosto ku niebu puszczali obiaty.[1])

Не тілько духовні, але й сьвіцкі православні гинули з рук козацьких:

Do tego prawosławnych chrześcian tak wiele
Pomordowali oraz na duszy i ciele.

Загалом

Ktokolwiek się nagodził, z tej samej przyczyny,
Że był człowiekiem, a nie chłopem z Ukrainy,
Zabijali bez braku.

От тим то й уся православна церков підупала.

Starzy hospodynowie, cerkiewni spiewacy
I nie wiedzieć kędy się rozbieżeli diacy.[2])

Ми навели ті місця як сьвідоцтво — не історичної правди, а партийної фантазії Зїморовича. Єго слова суперечать аж надто ясним і численним історичним сьвідоцтвам. Правда, козаки руйнували і безчестили костели, але латинські (див. нашу збірку N. 26). Натомісць ми маємо у многих істориків сьвідоцтва, що православне духовенство на Україні і в Червоній Руси сприяло Хмельницині. Львівський райця Кушевич наводить приклад, як симпатично віднесли ся 1648 р. до Хмельницького православні черці з Крехова,[3]) а й сам Зїморович пише:

A takiej im roboty i nieznośnych zbrodni
Duchowni pomagali wspomnienia niegodni.

Певна річ, дехто вперши ся може сказати, що всї оті звістки і натяки — односторонні. Могли собі Поляки сяк і так розуміти

[1]) Zimorowicze, Sielanki 74.
[2]) Тамже 75 73.
[3]) С. Томашівський, С. К. Кушевич (Записки наук. тов. ім. Шевченка XV, 10).

рух Хмельницького, бачити в ньому і национально-руську і релїґійно-православну закраску, та де є виразні сьвідоцтва, що власне козаки розуміли се так само? На се можемо відповісти, що зовсїм анальоґічні сьвідоцтва з козацького боку маємо в тогочасних козацьких думах і віршах. Не тілько в тих думах, що мають виразно козацький характер, але і в тих, що, як вірно завважали редактори „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ (т. II, стор. III), мають сильну закраску селянського елєменту, чути гомін национального антаґонїзму, хоча він і не виступає на перший плян і певно не є такий ясний, як национальне почутє людей XIX віку. В думі про Хмельницького і Барабаша Хмельницький кличе до козаків:

Ей козаки, діти, друзї-молодцї,
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський отчинаш читайте,
На лядські табури наїжджайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте![1])

Те, що вчинив Хмельницький, називають автори дум старим звичаєм, продовжуючи термінольоґію давнїйших дум про боротьбу козаків з Турками і Татарами, „ставанєм за християнську віру“ (див. op. cit. 3, ряд 4, ст. 4 р. 24, ст. 8, р. 4, ст. 10, р. 3, 16, ст. 11 р. 23, ст. 12 р. 55, 75, ст. 14 р. 105, 109, 115, ст. 15 р. 137), та майже у всїх тих місцях обік сего терміна є й другий, новий — „козакам козацькі порядки подавати“ (ст. 4 р. 23, 29, ст. 5 р. 64, ст. 6 р. 115, ст. 7 р. 141, ст. 10 р. 15, ст. 11 р. 22, ст. 12 р. 54, 74, ст. 14 р. 114). Правда, в думах декуди називаєть ся Україна „землею польською“ (op. cit. 25), то-б то частиною польської держави, та по при те ми бачимо у авторів дум досить ясну сьвідомість того, що Україна, то не Польща, що Польща над Вислою, що Ляхи і Українцї — два ріжні народи.

Ой не чорна хмара над Польщою встала,
Тож то не одна Ляшка удовою стала (op. cit. 37).

Ще виразнїйше бачимо се почутє в піснї записаній в Галичинї і віднесеній редакторами „Ист. пѣсень“ до часу Жовтоводської битви:

Ой годї вам, вражі Ляхи, руську кровцю пити,
Не єден Лях молоденький посиротив діти (op. cit. 20).

---

[1]) Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорусскаго народа, т. II, вып. 1. Кіевъ 1875, ст. 7, подібне ст. 13, 14, 23.

А в дуже популярній пісни про Перебийноса читаємо:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислї!
Ляцкую славу
Загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє (op. cit. 40).

В думі про похід Хмельницького на Молдавію сказано:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив (op. cit. 104).

І в вірші про корсуньську битву, зложеній якимсь письменним козаком і занесеній у „Исторію о презѣльной брани", підчеркнено обік иньших також національний русько-польський антаґонїзм:

Богъ вознесъ нинѣ смиренныхъ Русаковъ,
Гордыхъ же съ престоловъ низложи Поляковъ (op. cit. 138).

А в вірші занесеній у лїтопись Єрлича читаємо:

Честь Богу хвала! На віки слава війську Днїпровому,
Що з божої ласки загнали Ляшки к порту Вислянному.
А род проклятий жидівський стятий, чиста Україна,
А віра сьвятая в цїлї зостала — добрая новина (op. cit. 140).

Здаєть ся, сї сьвідоцтва сучасних людей, письменних і неписьменних, Поляків і Українців повинні вистарчити для тих, хто хоче в Хмельнищинї бачити тілько социяльно-економічний рух, тілько повстанє хлопів проти панів. Особливо цїнні тут сьвідоцтва Поляків, що мали загалом нахил признавати козакам далеко менше знаня, сьвідомости і ясних полїтичних думок, нїж у них було справдї. В очах польських шляхтичів — козаки се сьмітє, хлопи, дикі звірі.

Chmiel z Krzywonosem — holacy,
Chłopi prości, grotownicy

говорить побожний автор пісні про козацьку війну (N. 27 нашої збірки). У Бялобоцкого козак — то хам; Хмельницький — то хлоп, що сьміє сягнути по корону.

Że chłop iuż sięga korony z chłopami,
My swoich kryiem, a giniemy sami.

Він радить узброювати проти козаків — польське селянство; аджеж в хлопстві — вся сила Хмельницького.

Skąd że ma siłę ten herszt tak wsławiony?
Musi iść za łeb każdy przywiedziony...

Patrzcie, za ieden rok oni Hryczowie (Грицї!)
Jakowi teraz indzienigerowie!

Полїтичні пляни Хмельницького — очистити Україну від Поляків і здобути для православія рівноправність — наповняють Бялобоцкого сьвятим обуренєм.

Owo co na myśl napadnie głupiemu!
Chce dokazować y zdołać wszytkiemu.
Iako rzecz straszna, prawie opłakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbiia się na pana.[1])

Для автора вірші „Na pogrom Hetmanów pod Korsuniem“ (N. 16 нашої збірки) се найгірший встид, що шляхтичів побили — хлопи!

Snadź by snadnieysza od nieprzyiaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Smieci wzgardzoncy! Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.

Не хоробрість козаків, а тілько власні гріхи Поляків, по думці сего автора, були причиною,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszytkim.

Сю саму думку висловлює при нагоді й Бялобоцкий і з радістю підносить ті жорстокі карн, якими Поляки карали українські села і міста

na przykład potomny,
Żeby to pomniał naród wiarołomny,
Że panom trzeba przystęp wolny dawać,
Ich czcić y słuchać, przy buntach nie stawać.[2])

Тим самим мінорним тоном падькає й Зїморович вкладаючи в уста одного зі своїх персонажів — нїби то селян і нїби то Русинів — ось які слова:

Czegośmy nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Słudzy nam, hej niestetyż, słudzy panowali,
Nasi właśni najmyci, smrodliwi gnojkowie,
Nam panom swym dziedzicznym usiedli na głowie.
Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje
Szczęśliwe niegdy ruskie splondrowali kraje.[3])

---

[1]) Białobocki, Odmiana postanowienia, część pierwsza.
[2]) Białobocki, Odmiana, część wtóra.
[3]) Zimorowicze, Sielanki 73.

А Кучваревич аж волосє рве на собі згадуючи про те, як ті хлопи під Збаражем молотили вельможних панів ціпами та рубали косами.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
Strach biie na człowieka! Gdy iuż czym kto może
Z kozaków, iedni z kiymi, a drudzy z kosami,
Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami
Ku naszym oślep prawie walą się. O wstydzie!
Czym więc chłop snopy biiał, z tym do boiu idzie.
Tak się ona gromada nawałem sypała
Wrzeszcząc po rusku „bite!“ po tatarsku „hała!“[1])

Боротьба з такими противниками — безславна, побіда над ними не приносить чести; нема потреби додержувати їм даного слова. По зборівськім договорі Єзуїт Цєцїшевский ось як потїшає сумлїнє панів, котрі в тім договорі бачили сором для Польщі: „Rebellizantów, wszytkich panów torem idąc, grzech condonowano, a cokolwiek nad to postąpiono, sianem potrząśniono, które siano na seymie wymłóciwszy, a do miary zawoławszy by y nayzazdrościwsi narodowi naszemu się zbiegli, y ziarna iednego nie znaydą, którym by sławie naszey y wspaniałości transakctiey tey oko zaprószyć mogli“.[2]) І в очах кс. Одимальського козаки — „przewrotni poddani i chlebojedzce“, „na panów swoich szalenie powstali“, „bestyje przeklęte“, „zabójcy“, „chłopstwo zuchwałe“, „bezecna czerń“, „hydry srogie“, „dzika chanaja“, „hultajstwo mierzione“.[3]) Такий настрій у суспільности і навіть серед тих, що мали бути пастирями її сумлїня і вчителями молодїжи, очевидно мусїв досипати соли до ран і замісць поєднаня доводити до чим раз більшого роздвоєня і роздїлу, мусїв родити такі дикі думки як та, що найлїпше буде зовсїм вирізати „козацький народ“ і такі дикі постанови, як Андрусївський трактат, котрим постановлено, що Україна між Богом і Днїпром має лишити ся вічною пустинею.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 18 серпня.

[2]) X. W. Cieciszewski Soc. Jesu, Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego we Lwowie w niedzielę piętnastą po świątkach na kazaniu zalecona. W Warszawie 1649.

[3]) X. W. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiey, див. S. Przyłęcki, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów 1841.

IV.

До роз'ясненя близших причин Хмельниччини і характерів її головних героїв сучасні вірші дають мало цінного материялу. Як витвори тодїшньої загальної опінії, яка панувала серед тих верств, що складали ті вірші, вони повторяють утерті думки, шептані обмови або кидані явно калюмнії. І так вірша, що ми друкуємо далї під N. 2, повторяє закиди роблені канцлєрови Оссолїньскому в звіснім памфлєтї „Compendyum rad kanclerskich",[1]) буцїм то він головно підбунтував козаків проти Речипосполитої з пімсти за те, що йому не позволено носити чужоземні титули. Він був ворогом шляхетської рівности, він по думції тодїшнїх памфлєтистів і сторонників Яреми Вишневецького, колотив соймами, юдив короля Владислава, працював над загубою Польщі. В латинській епіґрамі на єго смерть сказано:

Comitatibus erat pestis dum viveret ipse;
Morbus, quo periit, comitialis erat.
Res augere suas cupiebat jure caduco;
Morbus, vera necis causa, caducus erat.[2])

Якийсь польський ритмач переклав се на польське:

Głowa jego gorąca sejmami mieszała;
Choroba też „sejmowa" z świata go porwała.

Звісно, що Оссолїньский умер нагло від епілєптичного нападу, вибираючи ся в дорогу до Італії. В иньшім пасквілї на єго смерть автор запитує Польщу, чому не жалує такого знатного сина, а вона відповідає:

Nie żałuję, bo on mnie także nie żałował,
Gdy na równość mych własnych synów następował
Gdy na żałość na Turki buntując kozaki
Rad chytro nieszczęśliwych pozostawił znaki.
Niespokojna ta głowa zawsze nowych chciała
Rzeczy, jam tego znacznie a często doznała.
Tego mi żal, że go wprzód Parka nie porwała,
Niż chłopska wichrowaty łeb zdrada poznała.[3])

---

[1]) Про сей памфлєт див. L. Kubala, Jerzy Ossoliński, t. II, passim.

[2]) J. Michałowski, Księga pamiętnicza, 557.

[3]) Также 558—559.

Оссолїнського проклинає також автор вірші „Lament korony polskiey“ (N. 29 нашої збірки) говорячи про заздрісних людей, що хотїли відібрати Полякам їх свободу і лементуючи:

O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był nigdy na świecie nie słynął,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka niewinnie wylała!

Оссолїнському робили закиди ще й за иньшу річ, а власне за его посередництвє в справі слюбу Яна Казиміра з Марією Люїзою, вдовою по єго братї Владиславі; з сеї причини кпить собі з него автор епіґрами, що надрукована у нас під N. 9, I.

Що до самого Хмельницького, то ми наперед можемо надїяти ся, що у польських віршописів того часу не здиблемо для него великих компліментів. Для них він поперед усего „zdrayca“, „łotr“, кровожаднай тиран, „хлоп“ і голяк. Автор єго епітафії (в нашій збірцї N. 3) жалкує тілько одного — що він умер на ліжку, а не на шибеницї, як мазурський людовий ватажок Маслав. Спокійнїйше судить його Карль Віцфій, автор епітафії уміщеної в італїянській книзї Льоренца Красса „Elogii di capitani illustri“ в додатку до портрета і прозової характеристики Хмельницького (у нас N. 4). „Знаменитий силою тїла і хитрістю ума, — пише Віцфій про Хмельницького. „Щоби побороти шляхту, він узброїв селян. Здобувши посеред них шляхецтво руйнував міста, примушував війська тїкати, здобував провінциї; раз побитий знов побивав, змушений до втеки змушував до втеки, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавши ся проти короля просив у короля прощі, а одержавши її бунтував ся знов. Хоча в союзї з Татарами, Москалями, Турками, — часто ломав їм віру, в тім однім не ломаючи свойого слова. Хоча невдячний вітчинї, бо прискорив обіцяну їй загибіль, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без нїякої релїґії, умер без неї неспокійний, бо єго бунтівливого духа одна тільки смерть могла втихомирити“. А прозова характеристика написана мабуть самим Льоренцом Крассом, кінчить ся ось якими реченями: „Мав велике лице, був чорнявий, сильного тїла, бистрого ума, палкий до зрозуміня важних справ (ardito nell' intraprendere cose grandi), розважний в пригодах, відданий пянству і жорстокости, проречистий і повний хитрощів. Крізь сутїнок многих злочинів проблисла раз у него й чеснота, а то: коли мав у себе в неволї одного шляхтича, обійшов ся з ним благородно і пустив

його на волю продержавши якийсь час у себе в заперті і показуючи себе вельми людяним. Признавав ся до всяких релїґій, аби приєднати собі їх прихильників, та не числив ся анї з одною, ошукуючи не тілько народи, але й князїв фальшивою правовірністю".[1]) Лишаючи на боцї все иньше в тій характеристицї ми пригадаємо тілько, що в часї битви при Жовтих Водах Степан Чарнецкий був якийсь час невольником Хмельницького, що сей поводив ся з ним дуже добре і по якімсь часї випустив його на волю.[2]) Ось чому можна думати, що ся звістка і то ще піднесена з таким притиском у характеристицї Хмельницького, вийшла від когось близького до Чарнецкого або й від него самого.

Для повноти варто ще згадати тут про ту характеристику Хмельницького, яка містить ся в титулї данім йому „Анґлїйцями" чи, як догадуєть ся проф. В. Б. Антонович, Кромвелем. В Оссол. рукоп. 113, стор. 831 занотовано ось який „Tytuł Chmielnickiemu od Angielczyków dany: Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiorumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, Antechristi et Judaeorum". Лишаючи на боцї питанє, чи справдї сей титул походить з автентичного листа Кромвеля до Хмельницького і коли та з якої нагоди міг бути написаний той лист,[3]) ми завважимо, що він справдї відповідає анґлїйським церковно-полїтичним понятям, називаючи Хмельницького між иньшим також „головним ґенералом грецької церкви".

Польські автори не завдають собі стілько працї з характеристикою Хмельницького. Для Зїморовича він „haniebnego urodzenia, przewrotnego umysłu" (Historya miasta Lwowa, 391); для автора вірші „Na pogrom pod Korsuniem" (N. 15) він „śmiecie wzgardzone", „śmiecie brzydkie"; для автора „Pieśni o kozackiey woynie 1648" (N. 27) „Chmiel z Krzywonosem — holacy, chłopi prości, grotownicy"; для автора вірші „Żałośny

---

[1]) Lorenzo Crasso, Elogii di capitani illustri. Venezia 1683, стор. 338.

[2]) Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, 4-е изд. т. I, стор. 280, 283.

[3]) Див. Кіевская Старина т. I, 1882 г., стор. 212.

lament" (N. 19) він — „gruby Rusnak". Для Бялобоцкого він — крокодиль. По зборівській згоді

Przysiągł Chmielnicki na wierność swą panu,
Lecz do wielkiego bardzo przyszedł stanu,
Co chciał sprawiwszy. Sam króla przeprasza,
Płacze, krokodyl![1])

Автор жартує собі з назви старого Хмеля:

Dobrze Chmielowi, gdy się trzyma tyki.
Nie tego ziółka rzecz czynić praktyki!
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.[2])

Ще й геть пізнїйше панеґірист кн. Конєцпольского, ксьондз Валєнтий Одимальский не може без скреготу зубів згадати Хмельницького, того „Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana", „Chmiela niecnotę", „niezbożnika".[3])

В Польщі не знали гаразд, хто такий Хмельницький. Ми не знаємо, коли і де він родив ся, де і чому вчив ся. Одні говорять, що ходив до шкіл у Львові, другі, що в Яворові, иньші, що в Київі. Автор вірші „Coś nowego pisanego" глузує собі з епископа луцкого, котрий у сенатї твердив, що Хмельницький слухав фільозофії. „A podobno z nim wespół — додає ущипливо автор, — bo tak bardzo twierdził, że znać dowodnie, że to wiedział". Неназваний автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego" пише про него: „rodowity kozak Chmielnicki, człowiek uczony i żołnierz dobry" (стор. 3), а другий неназваний автор „Opisania woyny kozackiey to iest buntów Chmielnickiego" подає ось які звістки: „Bohdan nieiaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podłey kondycyi, z młodych lat trochę nauki liznowszy, po dworach szlacheckich, potym pańskich, daley w woysku polskim służący, z natury dowścipny, silny, mężny, serca śmiałego, w Polszcze się przećwiczywszy znowu na Ukrainę wrócił się y tam u kozaków regestrowych pułkownikiem został".[4])

---

[1]) Białobocki, Klar męstwa, конець.

[2]) Białobocki, Odmiana, cz. I.

[3]) X. Walenty Odymalski, Żałośna postać korony polskiey wojennemi rosterkami utrapioney z utracenia synów bohaterskich, a osobliwie śp. JO. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сего рідкого друку користую ся єго передруком в книзї St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1842, стор. 316—357.

[4]) Оссол. рукоп. 2098, к. 24.

Навіть про процес Хмельницького з Чаплиньским були тілько глухі вісти, так що й Твардовский уже геть пізнійше в своїй „Wojnie domowej“ оповідає про него зовсім недокладно, а автор „Satyra Podgórskiego“, що знав так добре всї замисли Оссолїньского, сам вибух Хмельнищини представив зовсїм баламутно:

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie praktykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.

Автор сатиричної вірші „Anagrammata quatuor regum“ (у нас N. 6) виводить Хмельницького під фіґурою жолудного хлопця, сина жолудного короля — турецького султана. В картяній грі званій „кремпа“ сей хлопець бє королїв иньших мастей і автор остерігає Ляхів перед сею грою. Переставляючи букви, що складають назву Chmielnicius він одержує слова Hic mel succini (се є мід бурштиновий і додає, що се гіркий мід, здатний тілько на поживу для ведмедя, тоб то для Русина (після анаґрами: Russus — ursus).

Без глузуваня, але з виразом великого горя говорить про Хмельницького тілько один польський віршописець, автор латинської вірші (у нас N. 1). Для него він „Богом даний, Хмельницьким названий, бич божий, пагубна війна за бунти і зради Поляків“. Не диво, що Поляки присуджували авторство сеї вірші самому Хмельницькому, хоча автор далї з обридженєм говорить про схізматиків і просить Бога, аби знївечив тих, що хочуть панувати над народом, себ то Хмельницького і Татар.

Певна річ, Поляки не радо згадували про Хмельницького. Вони вже й тодї привикли були мірити все подвійною мірою: те, що у себе вважали чеснотою, геройством, у других уважати божевільством, гордощами та жорстокістю. В такім дусї Кучваревич розігнавши ся оповідати про козацькі штурми на польські шанцї під Збаражем, сам себе зупиняє словами:

Lecz mniey po tym o chłopskim szaleństwie co prawić,
Raczey rythmów boginie chcieycie mężnych sławić.

Із тих польських героїв перший і найбільший — князь Ярема Вишневецький. Єго прославленю посьвячені головно віршовані хронїки Бялобоцкого, його величає Кучваревич, величають автори деяких безіменних віршів нашої збірки, величає за ними й Твар-

довский. Нема сумніву, що Ярема Вишневецкий відіграв справді важну роль у подїях 1648—1651 років, що головно він підняв духа польської шляхти по перших погромах, що йому належить ся перше місце в збаразькій арістеї. Та з другого боку не все, що подали нам про него єго панеґіристи, можна брати за чисту монету. Єго поводженє в часї пилявецької панїки було далеко не геройське; той драматичний монольоґ, який вкладає йому в уста Костомаров (Богданъ Хмельницкій II, 8), треба причислити до панеґіричних видумок, а радше повірити авторови брошури „Coś nowego pisanego", котрий виразно говорить, що Вишневецкий, злий за те, що не був гетьманом, утїкав з під Пилявець так само як иньші. Кулїш, що підносить вартість Вишневецкого мало що не висше від польських панеґірістів половини XVII в., десь загубив його при описї пилявецької панїки. Так само не надто по геройськи поступив він собі у Львові повернувши з під Пилявець; тут він належав також до тих, що обчистили місто з значної суми грошей, а потім покинули його без захисту на ласку Божу; автор вірші „Coś nowego pisanego" (N. 18 нашої збірки) показує сю негарну справу досить згідно з реляцією сучасного Львовянина Чеховича, надрукованою Зубрицьким у єго „Kronice miasta Lwowa".

Та про те для польських тогочасних панеґірістів князь Ярема — герой, польський Сціпіон (вірша N. 6). Кучваревич співає:

Teraz będziesz, sarmacki orle, w sławę żyzny!
Oto Herkules polski y Atlas, oyczyzny
Całość chcąc wesprzeć iedzie Wiśniowiecki książę
Pod Zbaraż.[1])

Бялобоцкий в поемі „Klar męstwa" описує детально єго побут у Білім Камени в червнї 1649 р., єго подорож відси до Залозець, гостину у кн. Чарториського в Андреєві, відси їзду до Вишневця і приготованя до війни і кличе:

By takich wielu oyczyzna snadź miała,
Nigdy by była tych szwanków nie znała.
Ale my wolim słowy diszkurować,
O woynie mówić, a pieniądze chować.
Przetośmy iuż tak wydiszkurowali,
Żeśmy w niesławie u swoich zostali.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacya Expedytiey Zbaraskiey, під д. 9 липня.

Єго хоробрість признавали й вороги. Бялобоцкий пише:

Sami wołali Tatarowie w straży:
„Hde iunak dobra Wiśniowiecki każe".
I daley co mu pogaństwo przyznało,
Woysko słyszało.[1])

Козаки бачили в нїм свойого найнебезпечнїйшого ворога і всякими способами силкували ся подати його в неласку у короля:

Nic nie wspominam kozackiey chytrości,
Jak wymyślali przyczyny ze złości,
Żeby go byli koronie zmierzili,
Nań się skarżyli.

Вирушаючи з Білого Каменя він заохочує своє малочисленне товариство ось якими словами:

A komu nudno lub się czego boi,
Niechay we Lwowie przed szpitalem stoi.
Mniemam o każdym szlachcicu poczciwym,
Że woli umrzeć, niż być sprośnie żywym.

А коли дехто з шляхтичів завважував, що велика спека і просив підождати до ночи, він відповів:

„Kto dla wiatru, niechay tu zostanie.
Ja zdrowie z chęcią przy oyczyznie niosę,
Kto masz to serce, tego z sobą proszę".[2])

Ще вісїм лїт по єго смерти величає його кс. Одимальский:

Ciebie, przesławny Michale Hieremi,
Ozdobo xiążąt Wiśniowieckich onych,
Cnych Korybutów w męstwie doświadczonych,
Roxolańskich ziem wojewodo możny!..
Lecz ty najwięcej męstwoś jego znała,
Bezecna czerni kozacka, gdyś z twemi
Hersztami w własnej posoce pływała,
Gdy pola twemi trupami brzydkiemi
Wielkie okrywał, gdyś przed nim pierzchała..
I insze bitwy fortunnie sprawione
Pod Pohrebiszczem i Konstantynowem
Z temi hydrami, nuż i drugie one
Tak pod Przyłuką jak i Niemirowem,
I pale ichże wodzami natknione,

---

[1]) Białobocki, Pogoda iasna oyczyzny, cz. II.
[2]) Białobocki, Klar męstwa, cz. II.

Gdy one brzydkie potwory surowym
Tym śmierci karał sposobem: Puljana,
Przedniego ruskiej czerni atamana
I pod Machnówką Gandzę.[1])

А автор політичного памфлєта „Rozmowy zmarłych Polaków y cudzoziemców“ в уста Яна Собєского вкладає звістку, що 1648 р. козаки, висьміваючи иньших польських гетьманів, про Вишневецкого, зложили приповідку: „А Єремій козаків як бє, так бє“.[2])

Зовсїм инакше дивили ся тодїшні Поляки на иньшого польського патріота з руського роду, київського воєводу Адама Кисїля. Панеґіристи Вишневецкого зовсїм не згадують про нещасливі змаганя сего пана — поєднати Польщу з козацтвом, а латинська вірша з 1651 р., надрукована у Міхаловского, просто називає його гадюкою в траві: „Стережіть ся, Поляки, щоб не було в траві гадюки, щоби вас не звів Кисїль масними словами!“ Автор сеї вірші закидає йому, що при помочи козаків хоче добити ся руського князївства і в тім напрямі між Поляками і козаками веде дволичну полїтику (див. N. 8 нашої збірки), а в кінцї кидає пляму й на рід Кисїля.

Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.[3])

Та ні про кого не висказувано в тогочасних віршах таких ріжнородних та суперечних поглядів, як про короля Яна Казиміра. Для одних він „знаменитий“ король, поратівник Річипосполитої, спаситель із безоднї, великий полководець, для других чоловік без характеру, Єзуїт, що покинув духовний стан для корони, що здобув корону не власною заслугою, а мало що не з волї Хмельницького, інтриґант, що готовий шкодити Полякам а протеґувати чужинцїв, в кінцї тяжкий грішник, що не шануючи памяти брата оженив ся з єго вдовою.

І так Бялобоцкий в поемі „Klar męstwa“ оспівує перший похід нового короля під Зборів як велике геройство.

Bo Pan — nadzieia ostatniey zasłony,
Jako bezoar, który zwątpionemu

---

[1]) X. Wal. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiej, див. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, 325—326.

[2]) Оссол. рукоп. 2098 к. 100.

[3]) Michałowski, Księga pamiętnicza, 612—613, див. N. 8 нашої збірки.

Człeku w chorobie iuż odstąpionemu
Natenczas daią, gdy lekarstw nie stanie,
Że lubo zdrowie prędsze lub skonanie.

Небезпека, в яку попав король під Зборовом, проймає його трівогою.

Dziwney to Boskiey przyczytać opiece,
Że tam nie poległ lub nie przyszedł w ręce
Nieprzyiacielskie w woysku zamięszanym
I w pół obozu niemal iuż wegnanym.
Z płochości oni, którzy ustąpili,
Bóg dał, że marnie Pana nie stracili,
Bo hordy ieno co go nie zagarną, —
Mało nie było gorzey iak pod Warną.[1])

Прихильно про короля висловляють ся автори віршів, друкованих у нашій збірці N. 9, III і 27, що називає його „król znamienity“. Та є тут кілька й таких віршів, що обкидають його всякими зневагами і насьміхами. Латинська вірша під N. 10 називає його королем з причини козаків і без ваганя твердить, буцїм то єго прихильники грозили, що коли його не виберуть на короля, то він піде до козаків. Іронїчний панеґірик N. 11 кинувши на него цїлу купу зневаг грозить йому, що Поляки зіпхнуть його з престола і виберуть собі иньшого, хороброго короля. Повна гірких насьміхів є також епітафія, зложена по єго абдікациї 1668 р. (N. 14), де безпощадно і навіть переборщено вичислені єго помилки, навіть такі, котрих він не міг направити або в котрих був зовсїм невинуватий. І так закинено йому, що кілько разів закінчував яку війну, все викликував нову, що крайнї землї українські „коли не стратив, то певно не вдержав у своїх руках“, що кликав Татар проти Поляків, що вигнав із краю Любомірского і т. д. В сатиричнім, розуміє ся, а posteriori писанім пророцтві, знайденім нїби то десь у якімсь старім рукописї, його названо „manipulus sterilis“.[2]) Епіґрам N. 9, IV закидає йому хиткий характер і надмірне підляганя впливам Французів (єго жінки Мариї Люізи), епіґрам 9, V, ганьбить єго надмірну захланність на гроші і роскішне житє, а епіґрам N. 9, I, цинїчно висьміває єго шлюб з братовою. Та з особливою злобою і ненавистю накидає ся на нещасного короля автор латинської вірші „Sermo gementis Poloniae“ (N. 12), написаної правдопо-

[1]) Białobocki, Klar męstwa, cz. IV.
[2]) Оссол. рукоп. 1767.

дібно в часї „рокошу“ Любомірского. Тут Ян Казимір поставлений на рівнї з кровавими тиранами; він — руїна польської держави, прихильник усякого злочину, несправедливий судия, завидющий на славу польських маґнатів, протектор блазнїв, недоумків та акторів, попихач в руках жінки, сам підбунтував козаків і Русинів против шляхти, обдер Польщу з золота і скарбів і загалом ненавидить польське імя. Нема що мовити, що й королева була предметом ненависти польської шляхти за її „французьке серце“ і інтриґи, в котрих добачали жерело клопотів, які мала Польща через справу Радзєйовского і Любомірского. Вірші зложені швидко по смерти королевої, 1667 року (N. 9, VI і N. 13) показують дуже добре, яка ненависна була Полякам жінка Яна Казиміра. Так само й єго двір повний „французьких мух“ (див. N. 9, VII) був предметом загальної ненависти. Коли один із персонажів поеми „Coś nowego pisanego“ говорить до другого, що про поправу державних порядків

przynaymniey o tem mówić by u dworu, —

то другий відповідає:

Taka rozmowa nie iest dworskiego humoru
Nie o tym tam gadaią, lec o vacantiach,
Jakoby kogo odrwić, a wprzód samo państwo.

Не диво після сего, що автор памфлєту на смерть королеви міг ще за житя короля закинути їй, що польське золото і срібло вивозила до Франциї, значить, при помочи короля висисала край, щоби збогатити свою рідню. Та ми знаючи тодїшнї польські порядки і фінансові відносини можемо сказати, що в чім як в чім, а в тій точції король певно був менше винуватий від першого ліпшого маґната, от хоч би й від того прославленого „Геркулеса і Атласа вітчини“ — князя Яреми Вишневецкого.

V.

Нам лишаєть ся ще обговорити коротко головні події 1648 і 1649 років, про які говорить ся в зібраних нами віршах, а властиво піднести деякі характерні признаки тих подій власне за приводом віршів.

Коли вірити авторам тогочасних польських лїтописів і віршів, Хмельницщину віщували наперед ріжні страшні знаки. Про них говорить Твардовский (Wojna domowa, стор. 2—3), до-

кладнійше і поетичнійше Зїморович (Sielanki, 76) і автор „Satyra Podgórskiego“ (див. наша збірка N. 15). Та й крім сего ми стрічаємо на кождім кроцї віру в чуда, віщуваня і чари. Кисїлева мати — чарівниця (N. 8). Козаки чарами вивідували ся про закопані скарби:

Już to przez zabobony, gusła rozmaite,
To przez próby i pytki nader wyśmienite
Zbadano utajone po jamach chudoby.[1])

Сам Хмельницький слухав рад ворожок і відьом (Кулишъ, Отпаденіе Малороссіи III, 6), — так бодай говорили козаки і жінки взяті Поляками на тортури. І так Ґрондзкий оповідає про ворожбу, якої уживав Хмельницький підчас обологи Замостя (Grondzki, Historia belli cozacco-polonici 90), а канонїк Ян Битомский у своїм дневнику сеї облоги подає навіть назву чарівницї, що ворожила козакам невдачу: її звали Марусею. (I. Bytomski, Obsidio Zamosciana, див. Костомаровъ, op. cit. II, 41). Чарами вияснює львівський підкоморий Войцех Мясковский пострах пущений Хмельницьким на Поляків під Пилявцями („Czary niesłychane z wielkiey koniektury z widomych znaków posłużyły“, див. Кулишъ, op. cit. II, 267). У Твардовского і запозичене від него у неназваного автора „Pamiętnika o wojnie Chmielnickiego“ находить ся ще одно оповіданє, де козацька чарівниця грає зовсїм анальоґічну ролю; є се оповіданє про те, як Фірлей відбив Заслав у козацького ватажка Донця (Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій II, 87—88). Далї ми роздивимо ся, на кілько те оповіданє заслугує віри, а тут приведемо тілько рефлєксиї, які з єго приводу висловлює Твардовський на адрес Хмельницького:

Nie dość ludzka siła,
Co ligi, co praktyki, fortele i zdrady
Robić mogły, ale co Kocytowe jady
Żółci z siebie wypienić i w warkoczach brzydkich
Wylać wężów Gorgony, ruszał na nas wszytkich.[2])

Ворожбою вважали Поляки також удар грому, що д. 5 липня 1649 р. в таборі під Збаражем знївечив держално гетьманської хоругви,[3]) хоча очевидець сего факту Кучваревич нотує його без ніякої уваги:

---

[1]) Zimorowicze, Sielanki 73.
[2]) S. Twardowski, Wojna domowa, 49.
[3]) Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, II, 103.

Dżdżysty obłok nastąpił z grzmotem dnia onego;
Z tych chmur piorun w chorągiew trząsł pana Bełzkiego.
Drzewce się na kawałki drobne zgruchotało,
Szmat niedopalonego proporca zostało.[1])

Та той сам Кучваревич уважає доброю ворожбою факт, що коли польське військо 22 мая 1649 тягло до Межиріча, під ним три рази ломав ся міст, а про те воно не зазнало шкоди:

Most się łamał po trzykroć, lecz bez żadney szkody,
Woysko gdy przebywało na przeprawie wody.
Tym samym szczęście wróżyć o sobie kazało,
Że mężnemu wodzowi szczęście hołdowało.

Певна річ, більшість тогочасних Поляків вірила тим віщуваням і чарам, та були й такі, що сьміяли ся з них. І так автор поеми „Coś nowego pisanego“ дуже їдко сьміється ся з усяких астрольоґічних віщовань, що (нераз уже по доконаних фактах!) віщували страховища Хмельнищини. Вказавши одну нїби причину програної під Пилявцями, що Хмельницький, мовляв, слухав фільозофії, він вкладає в уста своїх персонажів ось яку розмову.

A. Jest y druga (przyczyna).

B. Którasz?

A. Żórawski y Furman (мабуть професори краківської академії) wyczytali coś w niebie y powiedzieli, że to tak koniecznie bydź musiało. Constellaciey nie pomnę doskonale, iaką tam per dioptram upatrzyli, atoli dwa czy trzy errantia sydera rząd miały, y ztąd że y w radzie y w executiey rady [błędy] bydź musiały zawsze; mianowicie wymowny Merkuriusz coś rzkomo upatrował.

B. Ale insza rzecz wymowa, insze dzieło rycerskie.

A. To tesz przydawano, że Mars z Strzelcem w companiey ustawicznie chodził. Zaczym y Tatarowie, co z łuków. y kozacy, co z samopałów tak dobrze strzelaią, musieli praevalere przeciwko naszym niestrzelaiącym nigdy.

B. Ey miły panie bracie, dayże tym mathematyckim wróżkom pokoy, bo ia nigdy temu kiepstwu nie wierzę.

A. Cosz chcesz, kiedy nasi mądrzy tylko ewangeliey bardziey (wierzą)!

B. Ta by się y nich słusznie śmiać, iako owa baba z astrologa, co w niebo patrzył, w dół wpadł.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 5 липня.

Перші криваві події Хмельнищини в 1648 році набігли так нагло а надто видавали ся такими звичайними епізодами тої пограничної вічної польсько-козацько-татарської війни, що про них не маємо сучасних польських віршів, а є тільки пізнійші віршовані оповіданя, зложені холодно, без того ліричного розмаху, який характеризує козацько-руські вірші про Жовті Води та Корсунь і польські вірші про Корсунь, Пилявці, руїну 1648 р., Зборів. Козацькі грамотії вже в жовтоводській побіді бачили початок свойого ґенерального обрахунку з Поляками і над могилою гетьманського сина Степана Потоцького гукали:

Гетьманчику, небоже,
Не туди на Запороже!
Не найдеш гаразд шляху
В Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку, сараче,
Од козаків брав гарячі?
Не ти-сь брав їм хутори?
Єсть инші тепер пори!

Корсуньську битву вони величали як Божий суд між гордими Ляхами і пригнобленим козацтвом. (Див. Костомаровъ, op. cit. III, 346—352; Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малор. народа, II, 135—140). Тимчасом польської вірші про Жовті води ми не найшли анї одної, а про Корсунь тільки одну (N. 16). Корсуньська битва була фактом нечуваним доси в польській історії: військо побите і два гетьмани взяті до неволї. Польська вірша малює страшенний переполох, який пішов по цілій Україні при вісти про се нещастє, кидає гіркі докори шляхтї за її роскіш, пишноту і брак почутя обовязків для держави і кінчить ся висловом надії на Вишневецького, що, мовляв, іде з за Дніпра ратувати вітчину. Як бачимо з сего, вірша мусіла бути зложена в червці або липцї 1648 р., швидко по корсуньській битві (вона була 15 мая), та ще перед тою страшною руїною, яка розвернула ся по Українї літом і в осени 1648 року і яку описують дальші вірші, кладучи її час аж по пилявецькім погромі (NN. 20, 26, 27).

Ще більшою несподіванкою для польської суспільности було те, що стало ся при Пилявцях. Велика польська армія з трьома гетьманами і 26 комісарями тїкає майже без бою, лишає ворогови свою артилєрію і весь табор з величезними богацтвами, — се вже був справдї нечуваний скандал, була незмита ганьба для польської воєнної слави. Саму материяльну страту корсуньської

битви автор „Satyra Podgórskiego“ обчислює на 8 міліонів і 8 тисяч забитих вояків крім слуг (див. далї N. 29), а під Пилявцями польський табор складав ся зі 100.000 (по Твардовскому), або, як твердить близший правди автор поеми „Coś nowego pisanego“, з 2200 возів наладованих усякими скарбами (див. далї N. 18). Сї дві нещасливі битви віддали Хмельницькому в руки всю Україну аж по Горинь і зробили її ареною страшенного спустошеня і народньої пімсти над панами і Жидами. Вірші NN. 20, 25, 26, 29 нашої збірки малюють загально, але дуже вірно те нещасне положенє панства, шляхти і латинського духовенства на Україні в другій половині 1648 року. Що до самої пилявецької битви, то, як бачимо, про неї зложено віршів досить богато, і патетичних і їдко сатиричних. Особливож дістало ся нещасному князеви Домінїкови Заславскому, правдивій bête noire сего нещасного походу. На него польські віршописцї звалили майже всю вину невдачі, перебрали і виволїкли на прилюдну наругу его приватне житє, его вихованє, его привички, обсипали його наругою і проклятями і тільки один-однісінький голос підняв ся несьміло в его оборонї зазначуючи, що не він один був тодї гетьманом, а не мавши всеї власти над військом не може нести й усеї одвічальности (див. NN. 21, 22, 23, I—V, 24).

Нам не вдало ся відшукати нї одної русько-козацької вірші про Пилявцї. Надрукована у нас русько-польська „Scomma na księcia Dominika“ є очевидно твір якогось Поляка, котрий за пізно рад би був звернути козацьку силу проти Турків, так як про се також за пізно міркував Твардовский пишучи:

Zkąd wam ta złość, o chłopi! i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie byłże inszy świat otwarty
I morze poruszone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki i brzytkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów? nie mizerne brańce
W turmach przepadaiące y ciężkich robotach
Po rodysach y morskich różno galeotach,
Bracią swoią wyzwolić, albo iedney wiary
Z sobą spół i narodu, Serby i Bułgary
I cokolwiek około Dniestru i Dunaju
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu?[1])

Як бачимо, тепер шляхта готова була й до словянофільства, забуваючи, що перед 1648 роком польський уряд під найтяжшими

[1]) Twardowski, Wojna domowa, 2.

карами забороняв козакам рушати на море і шарпати Туреччину. Та вертаючи до пилявецької втеки ми нотуємо тут відомість про ущипливі козацькі вірші зложені про сю битву. Сю відомість знаходимо в памфлєті „Rozmowy zmarłych Polaków y cudzoziemców, w których różne ile sekretnieysze za żywota ich dzieie y okoliczności są zebrane".[1]) Сей памфлєт зложений в початку XVIII в., та автор єго, мабуть той сам, що зладив уміщене в тім самім рукописї „Opisanie woyny kozackiey", мав під рукою досить добрі жерела. Він виводить в розмові короля Яна Собєского і кн. Ярему Вишневецкого і вкладає в уста короля ось які слова: „Pamiętam 1648 r., że podczas interregnum Władysława Rzplta [miała] czterech regimentarzów, a oni pod Pilawcami sromotnie nie biwszy się uciekli. Jakie o nich paszkwile spiewali kozacy, a ciebie wychwalali!" Далї він цитує звісну козацьку поговірку: „Durni Lachy wyprawyły pierynu, dytynu, łatynu" і дві иньші досп не звісні, одну на воєводу белзького Фірлея („A ty didu Firleiu proday nam oleiu"), а другу на кс. Ярему Вишневецького („A Jeremij kozakiw iak bie, tak bie").

Від Пилявець Хмельницький подав ся до Збаража і заняв се укріплене місце без бою. Тут козаки викинули з домовини тїло конюшого Збаразького. Костомаров (op. cit. II, 13) пише при тій нагодї: „Сам Хмельницький, коли вірити польським лїтописцям, не боронив їм того і особливо вчинив наругу над тїлом конюшого і його жінки. „І мертвому львови треба вискубти бороду", говорив він". Нема що й казати, що для Кулїша се оповіданє було цїнною перлою і він не проминув його як важного доказа на антікультурність Хмельницького. „По словам Збаразького віршописа — говорить Кулїш — сам Хмельницький збиткував ся над тїлом князя Криштофа і єго княгинї говорячи, що й мертвому львови треба вирвати бороду" (П. Кулишъ op. cit. II, 269). Оба наші історики як жерело сего оповіданя цитують Твардовского віршу „Wojna domowa", а Костомаров надто скомпонований на підставі Твардовского безіменний „Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego". Послухаймож, що пише про сю пригоду Твардовский. Описавши здобутє Збаража козаками і спрофанованє латинського костела козацтвом і не згадавши при тім анї про дозвіл Хмельницького анї тим менше про єго участь в тій подїї, польський поет важко зітхає:

---

[1]) Оссол. рукоп. 2098, к. 99–125.

Aż i ciebie ruszy
Bezbożność ta pod ziemią, drogi moy koniuszy
Z xiężną twoią pospołu! Tobie umarłemu
Ważyli się wyrządzić! A, i lwu zdechłemu
Brodę snadno wytargać!"[1])

Як бачимо, з оповіданя Твардовского зовсїм не видно, щоби Хмельницький чим небудь причинив ся до спрофанованя костей небіжчика Збаразького, а слова, котрі наші історики вкладають йому в уста, згідно перекрутивши їх, належать не йому, а самому Твардовскому. Польський поет дивуєть ся, як посьміли козаки зневажити тїло такого пана, а потім додає: „А, та мертвому льводи легко виторгати бороду!" Костомаров по просту не зрозумів Твардовского, а Кулїш, поправляючи його, не заглянув до жерела і ще пересолив помилку Костомарова.

Із Збаража Хмельницький пішов до Львова.

Про облогу Львова в осени 1648 р. я не знайшов нї одної сучасної вірші. Аж геть пізнійше були написані два вірші польського поета Львовянина Бартоломея Зїморовича, де дуже плястично і яскравими фарбами змальовано сей характерний епізод козако-польської боротьби. В книжцї пз. „Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona Zimorowicza" 1663 р. виданій братом Симеона (тодї вже давно покійника) Бартоломеєм Зїморовичем, в числї 17 „sielanek" сего остатнього є дві поемки „Kozaczyzna" і „Burda ruska", присьвячені описови нападу козаків на Львів. Автор виводить трьох нїби селян і нїби Русинів і кождий оповідає свої пригоди в часї тих памятних подій. Один був у Львові і перед приходом козаків схоронив ся до св. Юра і оповідає сцену здобутя сеї церкви козаками і різнї, яку заподіяли вони тут; другий був у якімсь неназванім замку (чи в Високім замку коло Львова?) також здобутім козаками, а третїй в самім Львові, де перебув облогу і бачив відхід козаків. Із тих трьох оповідань особливо першому пощастило ся у польських і руських істориків; ним покористували ся і Кубаля і Лозїньский і Костомаров і Кулїш як історичним жерелом, як сьвідоцтвом самовидця, та разом з оповіданєм самого факту взяли й фільозофію Зїморовичеву, єго тенденцию, про яку ми вже говорили висше. От тим то ми вважаємо конечним подати

[1]) Twardowski, Wojna domowa, 36.

тут сей уступ in extenso і приложити до него мірку історичної критики, щоби дійти, чи і на кілько він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло оповідає, як при вістях про близький напад козаків він з жінкою і достатками схоронив ся до Львова, та тут проскурниця кротошинської церкви радить йому не йти до міста, а схоронити ся в сьвятім Юрі.

„Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.
Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą".

Спровадивши ся до св. Юра Войдилло ось як описує напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnieniu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...
. . . .
Tak tu najmniejsza dusza śmierci abo łyków
Nie oszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojowisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowy,
Tu pomięszane w kupę walają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy drągami coprędzej
Rozumiejąc, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błaha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkiemi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orklowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesiecze siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,

Że niezadługo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obnażone trupy
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zatail który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządzie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w maclochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drzało,
A potem jako kamień od żalu strętwiało,
Żem dalej nie mógł patrzyć. Dopiero pojźrałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemałym:
„Hej, proboh, chrestyjane!“ Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszyj,
Ne choczem twojij wiry, łysze ditczych hroszyj!“
Insi ustawnie „Hałaj! Bre gaur!“ wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusią bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszcu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałemi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, światyj Juru“
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: „Bohme, mara!“
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara“.
„Ale masz deńhy lackie!“ Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
„Ho, ho, ho!“ krzyknęli. „Ty mużyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ladajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czynią ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięto na progu“.
Już mię jeden z siekierą do progu przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził,

Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci.[1])

Вже говорячи про национальні і релїґійні антаґонїзми козацько-польські ми бачили, що Зїморович очевидно кермуєть ся тенденциєю — замазати национальні і релїґійні мотиви Хмельнищини і суперечно з множеством иньших сучасних сьвідоцтв малює козаків як простих розбишак, що не шанували й своїх братів Русинів, руського духовенства, руських церков. Ми переконаємо ся про се конфронтуючи Зїморовичеву віршу з иньшими сучасними сьвідоцтвами про облогу Львова 1648. Отжеж цїкава річ: найголовнїйші сьвідки тих подій, що писали зараз по сьвіжих фактах, Чехович і Кушевич, не знають нїчогісїнько про різню і рабунки в св. Юрі. Чехович оповідає про різню, але на Високім замку, взятім штурмом. Там по втецї бурґрафа Братковского „kozacy z kijakami (т. є. селянами уружеными киями) wpadłszy jako wilcy drapieżni do owczarni bez respektu i braku żadnego młodych i podeszłych w leciech, dorosłych i małych płci obojej ludzi, nie borgując ani starcom sędziwym ani dziatkom niewinnym w pień do jednego mordersko wysiekli i wytrawili“.[2]) Вже се оповіданє, здаєть ся, троха пересолене, бо що там мали робити в невеличкій фортецї на горі в часї облоги старі, жінки і дїти, а коли й були, то в усякім разї було їх там дуже мало, бож усїх людей підчас облоги Львова загибло несповна 200 (див. Zubrzycki op. cit. 307). В реляциї писаній Кушевичем і висланій з підписом бурмістра Ґрозваєра до Варшави, також нема анї слова про різню в св. Юрі, хоча тут відвагу, жертви і страти міста в часї облоги виставлено в прибільшенім сьвітлї. Занотовано тут тілько факт, що не дохочи Львова Татари „Brzuchowice wieś mieyską spalili, lud męski powyścinawszy a płeć białogłowską w niewolę zabrawszy, paucis fortuna dilapsis“ (Zubrzycki op. cit. 312). Та занотовано й ще один факт, котрий найлїпше показує вартість видумок Зїморовича: Хмельницький писав до міщан „po rusku, ostatnim szturmem grożąc, Ruś aby się w cerkwiach zawarła upominaiąc“ (тамже 314), очевидно на те, щоби там були безпечні в часї катастрофи. Не знають про різню в св. Юрі анї Твардовский,

[1]) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857.

[2]) Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 305—306.

анї Коховский. Сей остатнїй повторяє тілько балаканє про те, що Львовяне бояли ся зради Русинів і через комічне непорозуміне називає одного зрадника — Юра, буцїм то купця-Русина, що достарчував ворогам зелїза, олова і військових потреб, був зловлений і покараний смертю. „Inerat — пише він — aliquis a municipibus metus, qui graeco-Russis sacris hosti obstricti tentata secreto aut convulsa fide proni in turbas timebantur. Siquidem et wladyca loci, datis nuper ac interceptis ad rebelles litteris non extra suspicionem inclinati in partes animi arguebatur. Et Georgius quidam e civibus mercator opulentus sub specie venumdandi ferri plumbique multo apparatu bellico hostem instruebat, qui tamen deprehensus eius facinoris exemplari supplicio poenas luisset“.[1]) Очевидно Коховскому трафило ся таке саме, як нашому Костомарову; пишучи кільканацять лїт по фактах і чувши щось про львівського Юра він скомпонував собі зрадника львівського Русина Юра і видумав для него „exemplare supplicium“, про котре нїчогісїнько не знають сучасні Львовяне.

Та що далеко ходити! Сам Зїморович, що, як звісно, написав по латинї історию Львова аж до 1672 р., говорячи про облогу міста в 1648 р., а н ї с л о в е ч к о м н е з г а д у є п р о р і з н ю в св. Юрі і загалом про сю облогу згадує тілько кількома словами. З сего можемо догадувати ся, що він, хоч і був 1648 р. вибраний „райцею міським“, в ч а с ї к о з а ц ь к о ї о б л о г и н е б у в у Л ь в о в і і фактів, про які пізнїйше скомпонував свою віршу, не бачив на власні очи тай не чув про них нїчого автентичного, такого, що вважав би можливим занести в свою лїтопись. Чи не належав він до тих радних, проти котрих по облозї Львова знялась була буча на радї і запала ухвала, „żeby na potym żaden obywatel, a tem mniej urząd sprawujący, pod cięźkiemi winami nie oddalał się z miasta w czasie wojny z obawy oblężenia“? (Z u b r z y c k i, op. cit. 320). Супроти сего ми мусимо признати Зїморовичів опис різнї в св. Юрі простою, тенденцийною видумкою, склеєною зі звісток про спаленє Брухович, про різню на Високім замку, про козацьку наругу над кістьми кн. Збаразького в Збаражі і про те, що Хмельницький під Пилявцями велїв козакам передягати ся за Татар і кричати

---

[1]) K o c h o w s k i, Annalium Poloniae Climacter primus, Cracoviae 1683, стор. 84.

„Галла!“ щоби наполохати Поляків. Про напад козаків на св. Юр згадує перший канонїк Юзефович у своїх „Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans“ (Оссол. рукоп. 124, стор. 465—466), алеж він писав уже в XVIII віцї і специяльно сей опис зладив на основі віршї Зїмowича, хоч і з деякими відмінами, котрі мають такуж саму, тоб то нїяку історичну вартість.

Так само невелику історичну вартість має й та частина віршї, де описано облогу і штурм Високого замку. Та є тут деякі вірні уваги. Ось опис замкового безладя перед облогою:

A już pełno w kurniku ludzi było onym,
Ni strzelbą ni żywnością słusznie opatrzonym:
Byłoć w czapkach baranich drabów niemal dwieście,
Których około jatek nazbierano w mieście.
Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem
Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem (тоб то втекли),
Przez co nierząd mógł być, jak bez pasterzów w trzodzie;
Zbiegło też tam Podzamcze i wszystko Podgrodzie!
Stało i parę działek bez kul i bez prochu,
Inszego było ze trzy tysięcy motłochu.
Wszyscy piiacy głodni, którzy miasto walki
Wytrząsali biesagi babom i kobiałki.
Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
A drożej ją niźli miód pity przedawali.[1])

Зїморович навмисно громадить до замку таку велику юрбу народа, щоби потім показати страшну картину різнї; на дїлї ми знаємо, що крім невеличкої залоги в замку було дуже не богато людей, та вже нї в якім разї не було там жінок, дїтей і хорих старцїв.

Ще менше історичної вірности має оповіданє про облогу Львова в віршї пз. „Burda ruska“. І тут автор тенденцийно згустив фарби описуючи козацьку різню та спустошенє; ми знаємо з сучасних документів, що нїякої такої різнї під Львовом 1648 р. не було. Та про те є тут деякі вірні спостереженя на пр. у отсих віршах:

Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
Handlować oblężeńcy z kozakami jęli.
Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
(Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
A mieszczanie ich za to to dymem to parą
Częstowali, — gorzałką i tabaką szarą.
Zwłaszcza kto miał tabakę, i prędko i tanie
Wszystkiego od nich dostał nad własne mniemanie.

---

[1]) Zimorowicze, op. cit. 79.

Tabakę zwali duszą kozacką, a zgoła
Nie wstydał o nią prosić żaden assawoła.
Bo lubo wszystkie miało kozactwo niecnoty,
Nie miało jednak w sobie buty i pieszczoty.
Wodą a spleśniałemi żyli sucharami,
Koczowali nie w domach, lecz pod kotarami;
Ani przeli, że w mażach łubianych z Kaniowa
Wozili pszono, połcie, małdrzyki do Lwowa.
Jakoż najwięcej u nich było ochotników
Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników.
Nawet dziegciarze brzydcy i którzy z prasołki
Żyli, mieli swe czaty i włościańskie pułki.
Dlategoż tak komonni bojarowie w te dni
Najmniej się nie wstydzili handlować, gdy jedni
Głowy kapustne w worach do wałów nosili,
Drudzy świnie stadami na przedaż pędzili.
Kto się też ułakomił, a z niemi daleko
Szedł od miasta, wrócił się bez odzienia lekko;
Insi szyją śmiałości zbytnie przepłacili,
Niektórzy perekopskie pola nawiedzili.
Tak to był nieprzyjaciel srogi i obleśny:
Gadał tak jako człowiek, kąsał jak źwierz leśny.[1])

Досить вірний і поетичний опис пожару передмість, зроблений мабуть на підставі дневника Чеховича і реляциї Кушевича-Ґрозваєра. Тенденцийність опису видно найліпше з того, що Зіморович говорить про окуп даний Львовянами козакам. Сей окуп виносив усего 200.000 злотих, тай то дано його переважно товарами, коли тимчасом Ярема Вишневецкий і пилявецькі втікачі забрали з міста 1,300.000 зл. (Zubrzycki, op. cit. 295).

Про облогу Замостя ми не маємо ніяких віршів. За те з кінця 1648 р. походять ті вірші (NN. 25 і 26), де описують ся руїну шляхетчини і католицтва на Україні. І нині, по 200 літах, важко читати описи тих жорстокостей, при яких батьки наші „впивали ся кровю", та не треба забувати, що війна має все і всюди свої права, а цивілізована Німеччина в часі 30-літньої війни показує образ трохи чи не більших жорстокостей і страшнійшої руїни. Не забуваймо, що жорстокостями визначували ся не самі тільки козаки, що й цивілізовані Поляки вміли відмірювати своїм противникам такою самою мірою і ще й з наддатком. Пригадаємо, з якою кровожадністю князь Ярема мучив козаків, саджав на палї післанців Хмельницького, кричав катам: „Мучте їх так, аби чули, що вмирають". Приведу приклад із Кучваревича, як уміли

[1]) Zimorowicze, op. cit. 87.

Поляки поводити ся з тими, кого зловили на втеці в ворожий табор. В часї збаразької облоги кн. Ярема мав 9 серпня їхати на під'їзд,

ale mu przynosi
Rusin ieden przeszkodę: dla tego nie iedzie,
Iż się był w poniedziałek przedał po obiedzie
Wzwysz przerzeczony Rusin, a drugi zaś rano;
Trzeciego gdy uciekał, od naszych poimano,
A obciąwszy mu ręce, obciąwszy y nogi
Przed bramę wyrzucono. Złych spraw koniec srogi.[1])

Тортуроване бранцїв, щоби висказували все, що знають про своє військо (їх для того й звали „язиками", „dostać języka") було тодї загальним воєнним звичаєм, а польські історики раз у раз жалують ся на те тільки, що козацькі бранцї на тортурах брешуть і „хоч ти його й спали, він тобі не скаже правди". Ми знаємо, що Хмельницький частенько підсилав Полякам таких „язиків", що мали на муках визнавати те, чого їх навчено і вони все сповнювали свою місию, ішли на муки і на смерть і не міняли свойого слова. Певна річ, Поляки, міряючи все своєю подвійною етичною мірою, бачили в тім тільки „chłopskie szaleństwo". Кучваревич нотує під д. 5 липня:

Jegomość pan Podczaszy z podjazdu przychodzi,
Z którego trzech kozaków hadziackich przywodzi.
Książę Jegomość Ruski wojewoda parę
Niżyńskich przysłał tegoż dnia kozaków. Stare
I ci prawią nowiny, gdy ich w kluby wzięto,
Zmęczonym zaś nazaiutrz obom łby ucięto.

Ми вже навели висше те місце з Кучваревича, де він з доганою говорить про те, які прудкі були польські вояки мучити і брати на тортури зовсїм невинних людей, котрі нїчогісїнько не знали про козаків. Вони тортурували й жінок, се побачимо далї, коли говорити мемо про заславський епізод.

Загалом події 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духа. Правда, єзуітське виховане не допускало до того, щоби суспільність добре застановила ся над собою і своїми хибами і подумала про їх поправу. Єзуіти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Божа за гріхи, але квапили ся зараз додавати, що Бог покаравши грішних зараз змилуєть ся і знївечить поганий знаряд своєї кари — збунтоване хлопство. Типова з сего

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey, під д. 9 серпня.

погляду була проповідь Єзуіта Цєцїшевського, виголошена у Львові перед королем і вояками по заключеню зборівського замиреня. „Nie ieden magnificius, gdy co dziecię własne, syn własny wykroczy, karząc występek iego, aby lepiey karanie uczuł, nie sam go karze ani poważnieyszemu komu karanie poleca, ale zawoła iakiego Staśka abo Maćka, poddanego swego, aby przy nim syna iego przechwostał. Nic to iednak u świata na aestimatiey owemu synowi pokaranemu nie szkodzi, bo Stasiek lubo bił, po staremu chłopem y Staśkiem, a syn pański lubo go bito y wybito, po staremu panem y synem pańskim".[1]) Ось як будили сумлїнє польське Єзуіти! Правда, були голоси, і ми чуємо їх у віршах, що жадали направи приватної моралї — лагідности для підданих, чистоти семейного житя, тверезости і простоти, але думка про поправу суспільних і державних інституций або зовсїм дрімала, або ледво відважувала ся проявляти себе шептом (Coś nowego pisanego), а страшенна лютість на „хлопство", жорстокість і погорда до всего, що не шляхетське, не давали надії навіть на поправу приватної моральности. Упадок духа видно було в чім иньшім. Серед шляхти, особливо мазовецької і великопольської, пішли розмови про те, чи не лїпше би зовсїм віддати Україну козакам. „Jakosz iuż poczynaią mówić, że z tey okaziey z Ukrainy mały był in publicum provent, prywatny tylko pożytek mieli, a my ciężar w obronie ich swobód, które na gruntach Rzeczypospolitey sadzili. Bo y poborów nawet nie dawali, ale ich sobie brali. Więc y to szepcą, że przecie kozaków lepiey mieć sąmsiadami, niż Tatarów; tylko ich umieć traktować, mielibyśmy z nich od pogan zasłonę. Boć ta ich societas z Tatarami tylko dla metus nostri. Jak by się nas bać przestali, pewnieby porzucili tę ligę, z którey multa incommoda cierpią. Przynoszą y insze rationes dla których życzą tę woynę pokoiem y bez szable skończyć y iusz p. Ossolińskiego żałuią, któryby tego był dokazał. Zaczym ia tak rozumiem, że albo wiecznie utraciemy Ukrainę y przy niey siła ruskiego kraiu, albo będziemy musieli skończyć traktatami tę woynę".[2]) Хоча се писано було в 1652 р., по смерти канцлєра

[1]) Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego, we Lwowie w niedzielę piętnastą po świątkach na kazaniu zalecona przez X. W. Cieciszewskiego Soc. Jesu. W Warszawie 1649.

[2]) Coś nowego pisanego, Оссол. рукоп. 648.

Оссолїнського, то автор не без причини приточив сю розмову безпосередно до вірші про пилявецьку втеку; в 1849 роцї настрій був уже піднятий зборівським замиренєм.

Війна 1649 року в значній части затерла те перше гнетюче вражінє. За приводом князя Яреми Поляки ставили чоло козакам, зміряли ся з ними у всїх родах бою і побачили, що можуть устояти ся. Міняєть ся характер віршів. Замісць плачу, нарікання, докорів та проклять бачимо спокійне оповіданє подій, віршовані дневники і реляциї. Чимало їх надруковано зараз по скінчених подіях, — з ними не сором уже було показати ся перед ширшою громадою. Та певна річ, що чимало таких віршів лишило ся й недрукованих. В нашій збірцї є одна така віршована реляция збаразької облоги, котру ми друкуємо не для її поетичної стійности, якої вона не має, анї для історичної вартости, котра також невелика, але як записки сучасника, як видно з усего, якогось простого шляхтича, що брав участь в тій війнї і мало вдаючи ся в полїтичні питаня і висші воєнні пляни, нотував те, що бачив — число війська, назви комендантів, розміри окопів і т. и. Із друкованої реляциї про сю саму облогу М. Кучваревича ми подали вже досить уступів і подамо ще дещо в примітках до нашої реляциї. Третє приступне мінї оповіданє про збаразьку облогу, Бялобоцкого, досить поверхове. Бялобоцкий під Збаражем не був, а правдоподібно був разом з королем під Зборовом; от тим то із збаразької облоги він оповідає тілько важнійші епізоди, особливо ті, що причинюють ся до прославленя любого йому Яреми Вишневецкого.

Тут ми кинемо оком тілько на один епізод тої війни, що попередила збаразьку облогу, епізод досить характерний для того часу і для трактованя, якого він дізнав у наших істориків. Ось як оповідає сей епізод Костомаров: „Із многих тодїшнїх загонів вартий уваги загін Донця, що в кінцї мая захопив був Заслав. Говорили, що у него була сестра чарівниця, котра вміла проповідувати будуще і чародійними примовами помагала козакам до успіхів: коли козакам грозила небезпека, вона радила не вдавати ся в битву; коли-ж їм було суджено побідити, вона сьміло гарцювала верхом поперед війська. Вороже оружє довго її не брало. Та коли Фірлей почув, що Заслав захоплено і поспішив виручати місто, Донець вийшов йому на зустріч, не вважаючи на осторогу сестри. Чарівниця кричала: „Уходи, уходи! Не здержиш, брате!“ Козаки не послухали її і їх розбито. Чарівницю зловлено і покарано смертю разом з иньшою чарівницею на імя Солохою. Ся остатня готова була служити

Полякам своєю штукою і впевняла, що при її помочи вони будуть одержувати побіди. Та Поляки не послухали її і посадили на кіл. „Видно, — говорили вони, — що її чари приносять шкоду тим, кому вона захоче помагати, бо пошкодили козакам“ (Костомаровъ, op. cit. II, 87—88). Як жерела сего епізоду Костомаров цитує „Pamiętnik o wojnach Chmielnickiego“ і Твардовского „Wojna domowa“. Загляньмо до тих жерел. Ось оповіданє Твардовского:

Firley się z Ołyki
Ku Zasławiu pomykał, a maiąc ięzyki
W drodze zaraz o Duńcu, że z pułkiem gromadnym
Przeciw mu wysłępuie, podeiściem chcąc zdradnym
Miasto ubiedz i tamte obwarować brzegi
Zastąpioney Horyny, prętkiemi noclegi
Zemknie Kossakowskiego wprzód nań z Suchodolskim
I lekkich pięć chorągwi z wodzem Wielopolskim.
Toż sam poydzie w te tropy. Tamże w drodze urokiem
Nie dochodząc Szubryniec, gdy coś nienarokiem
Siostra mu czarownica wprzód kredensowała,
Na bachmacie harcuiąc „A uchodź!“ wołała,
„Uchodź, brate, ne zderżysz!“ serce tak skaziła
Jako niespodziewanie w naszych naprawiła,
Że na tabor uderzą, który rozerwawszy
I stąd herszta samego w miasto wparowawszy
Korzyść wielką osięgą. Wieszczka owa wzięta
I z drugą swą Sołochą towarzyszką ścięta,
Która znać Chmielnickiemu od nasłania była
I szkodliwych uroków.[1])

Автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ оповідає сей епізод ось як: „Firlej ze swoją dywizyą przybył pod Zasław, gdzie usłyszał, że Duniec kozak pułkiem swoim ku niemu następuje, któremu chociaż siostra jego czarownica naradziła i posetnie wołaiąc perswadowała: „Uchody, uchody, ne zderżysz, bratie!“ jednak on lekce jej ważąc perswazyą wyszedł obces ku naszym, ale nasi mężnie nastąpiwszy w tabory uderzyli, zdobyczy wiele nabrali, reszta (зам. herszta) samego w miasto wpędzili i onę wieszczkę złapali i katu ściąć kazali“ (стор. 30—31). Порівнюючи сї дві реляциї з оповіданєм Костомарова ми поперед усего мусимо запитати себе, відки взяв пок. історик ті деталї, котрих нема в єго жерелах, отже кінцеві слова Поляків, готовість Солохи служити Полякам і посадженє чарівниці на кіл? Нічого сего нема в цитованих

[1]) S. Twardowski, Wojna domowa 48—49.

ним жерелах, иньших він не подає, а в додатку оба подані жерела виразно говорять, що чарівницю стято а не посаджено на паль. Так само початок оповіданя Костомарова — єго власна поетична прикраса, а не істория. Та придивляючи ся далї обом жерелам, з яких Костомаров узяв сей епізод ми бачимо, що „Pamiętniki“ — недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського (автор їх раз навіть виразно цитує Твардовского, значить, писав по р. 1681). Він недокладно реферує Твардовского, бо говорить тільки про одну чарівницю і зовсїм баламутно малює початкову ситуацию: Фірлей іде під Заслав і тільки тут довідуєть ся, що Донець іде проти него; у Твардовского Фірлей ще в Олицї довідав ся, що Донець хоче захопити Заслав і вирушає на відсїч. Та й у самого Твардовского ся ситуация не ясна. Фірлей іде ратувати Заслав, щоби його не захопили козаки, побиває козаків у полї і наслїдком того — впирає їх у місто!

Гляньмо до иньших жерел. В рукописнім творі „Opisanie woyny kozackiey, to iest buntów Chmielnickiego z namienieniem różnych woien z postronnymi monarchami iak podczas, tak z okazyi tych buntów pochodzących“,[1]) що хоч був зложений в початку 18 віку, але котрого автор користував ся очевидно добрими жерелами, читаємо про сей епізод ось що: „Firley ku Zasławiu się zbliżał. Gdy pod miasto przychodzi, spotyka go Duniec pułkownik w kilkanaście tysięcy kozaków y czerny (чернї). Daie mu Firley pole, potem gdy go mocno poprze, cofa się do obozu swego przed miastem będącego. Lecz gdy y tam nasi mocno natrą, opuściwszy oboz do miasta uciekł y tam się zamknął. Nasi nie maiąc sposobności szturmować do miasta oboz zrabowali y dwie czarownice w nim znaleźli, których Duniec gusłów używał. Firley im łby poucinać kazał“ (op. cit. 32). Тут, як бачимо, ситуация зовсїм відмінна: козаки мають у своїх руках Заслав, тільки їх табор стоїть перед містом. Вибиті з табора вони тїкають до міста і Поляки не мають змоги штурмувати до них. Та будь що будь, і се сьвідоцтво пізне; вірші сучасні з самими подїями говорять про сей епізод далеко докладнїйше. Ось що оповідає про сю подію Кучваревич під днем 1 червня:

Naprzód pan Kossakowski na podiazd wychodzi,
Z którym pułk mężney idzie do utarczki młodzi

[1]) Оссол. рукоп. 2098, к. 22—78.

Pana Suchodolskiego, pułkownika cnego,
Z nimi kilka kornetów ludu drągańskiego
Pana Rozrażowskiego. Jeszcze się przybrało
Ochoczych na usługę oyczyzny nie mało.
Tym podiazdem wyciekać na Szubryńce mieli,
Lecz się z Duńcem na pierwszem spotkaniu spiknęli,
Który pułk y armatę pod Zasław prowadził,
Aby tam miasto nowe ludem swym osadził,
A osadziwszy naszym przez Horyń przeprawy
Bronił, lecz Bóg zamysły odmienił łaskawy.
Bo w pierwszym harcu siostra szczęścia próbowała
Duńcowa, która czarom wielce swym ufała.
Tey gdy się nie powiodło, krzyknęła na brata:
„Uchodź prędzey, bo cię tu pewna czeka strata".
W tym ią ścięto. Kozaków nabawiła trwogi,
Tak że zaraz skoczyli do taboru w nogi.
Za nimi wprzód ochotnik, potym się udała
Dragania i gdy gęstym ogniem okrywała
Tabor, kozaków z niego gwałtownie wyparto,
Zbito coś na przeprawie, lecz więcey odarto.
Iść dalszym męstwa torem myślili do sławy
Chcąc krwawey z kozakami mężnie poprzeć sprawy,
Lecz dla ścisłey przeprawy y ognia gęstego
Miasta się nie kusili dostawać onego,
W którym się nieprzyiaciel z taboru wyparty
Zamknąwszy bronił, aby do ostatka starty
Nie był. Nasi pobrawszy zdobycz rozmaitą,
Wozy wziąwszy żywnością ładowne obfitą,
Ledwie wzad do obozu ruszyli się trochę,
Kozacy z trzecią uszli z miasta, bo Sołochę,
Drugą ich czarownicę nasi załapili,
Którą potym zmęczoną na stosie spalili.
Tey gdy pytano, sama o sobie twierdziła,
Toż y inni prawili, że z Chmielnickim była
Pod Pilawcami, kędy na koniu samego
Chmiela iezdziła, będąc w kochaniu u niego.
Na mękach nie wołała, ale spała sobie;
Gdy ią palono, tylko rzekła: „Otoż tobie!"
Udaią, że w taborze było pięć tysięcy
Kozaków, inszy że sześć, inszy ieszcze więcey.
Jakożkolwiek atoli, Bóg to sam sprawował,
Że strach nieprzyiacielskie serca opanował,
Iż małą ludu garstką rozgromieni byli,
Z miasteczka obronnego w uciecz się puścili
Nam żywność zostawiwszy: iagły, słody, żyto.
W tey potyczce dziesiątek draganów zabito.[1])

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacya Expedyciey Zbarazkiey.

Як бачимо, тут ситуация зовсїм ясна, та при тім маємо ключ для зрозуміня баламуцтва Твардовского і пізнїйших компіляторів. Фірлей з цїлою армією 21 мая вийшов з Рівного, 22 мая став під Межирічем, де під військом три рази ломав ся міст. Тут перестоявши тиждень у таборі д. 29 рушив під Заслав, 30 перейшов через старий і новий Заслав і перебравши ся за Горинь на правий беріг сеї ріки вислав під'їзд далї наперед до Шубринець, нинїшнїх Шульжинець. Не доходячи до сего місточка, котре заняли були і укріпили козаки, польський під'їзд наскочив на Донця, що йшов на Заслав. Донцева сестра вийшла на герць з Поляками, але їй не повело ся; її вбито в герцї, а своїм криком вона наполошила козаків. Тї схоронили ся до свойого табору, та відси вигнали їх Поляки і вони мусїли тїкати до Шульжинець. В таборі крім усякої здобичі Поляки захопили стару бабу Солоху. На тортурах вона видала себе чарівницею. Що се була стара жінка, видно з того, що вона спала на муках; західно-европейські протоколи з тортурованими подають часто такі пригоди, що старі люде в тяжких і довгих муках засипали на тортурі — ослаблений, зівялий орґанїзм тратив чутливість. Зізнаня тої нещасливої Солохи, що мабуть збожеволїла від страшних мук, коли на кострі говорила тілько „Отсе-ж тобі!“ — се головне а може й одиноке жерело оповідань про сей чародїйський епізод.

На сьому я й кінчу свої уваги. Подані далї тексти говорять самі за себе; що було потрібно для поясненя поодиноких місць, я пододавав в увагах до поодиноких віршів. Свою збірку я вважаю тілько першою пробою систематичної коллекциї сего рода творів і надїюсь, що ся проба дасть доказ, що їх зібранє і опублїкованє не лишить ся без користи і для історії і по троха також для лїтератури того часу.

Львів д. 14 марта 1898.

ТЕКСТИ ВІРШІВ

(переважно з рукописів XVII в.).

N. I. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane.[1])

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriam nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisi,
Polonis nisi!

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

---

[1]) Муз. Чартор. рукоп. 143, стор. 409.

Non tam austeri Turcae sunt severi
Et malitia contra mancipia,
Quantum Poloni,
Barones disconi (зам. dissoni),
Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
In hoc punitur, in quo delinquitur.
Bello parati
En rustici nati,
Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
Da nobis regem, qui iniquam legem
Hanc libertatis
Tollat vendicatis
Ex mancipatis!

En Schizmatici, cohors Tartarici
Necant rebelles clerum ac fideles!
Templa cum aris
Prostituunt haris!
Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
Remove bellum, cuius dirum telum
Sicuti sontes
Tollit et insontes —
Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
Nos praece dulci clientulos fulci,
Natum placare,
Veniam praestare,
Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
A servulorum Bellona tuorum
Interemptorum
Religiosorum,
Compeditorum!

N. 2. Утиски підданих у Польщі.

Із поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“.[1])

Byście się byli szczerze Boga bali,
Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
Że tylko zginąć oyczyznie nie tuszy
Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.

---

[1]) Оссол. рукоп. 680, к. 4—6.

W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczycenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Vcisnąć, zedrzeć, w gąsior chłopa wsadzić.
Day czynsz! day pobór! „Panie, iuż iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolą!
Boć mię iuż na niey chleb ieść zęby bolą!“
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłopek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszytkiego!
To wzdy bacznieyszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z lada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczesz nie wolno z wyrobku cięszkiego
Zażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześcianie, na to nic nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, prędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich żyiecie:
Ci na was robią, wy się wczasuiecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że lada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że lada hultaystwo was gniecie,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyią,
Poddani chleb im biorą, samych biią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?
Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześcianin!
Jako się tego, przebóg, nie wstydacie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedźciesz, panowie, którzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,

Gdy Cygan, hultay, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przeklęte.

N. 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego".[1])

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc o teyże Pilawieckiey woynie albo nie woynie rzekł ieden:

A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [żej się nie godziła. Trzeba było skarać.[2])
B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
A. Trudno, kiedyby wszytkich, sed poena ad paucos,
Metus vero ad omnes.
B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich „niepozwalam"
Gdy wszytko może, łacno y prawo przemoże.
A. To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszytko
Susque deque vertere y nogami wzgórę,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
A. Jakosz to?
B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszytka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Vpity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
B. Nie tylko wolno, lec
Jest to rzecz iusz zwyczayna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwalą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!

---

[1]) Оссол. рукоп. 648 к. 1—28.
[2]) Мова про вождів пилявецької втеки.

Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
To dwoie paniąteczka sobie więc zawzięli.
Nie wspominam gdzie indziey ichmościów szafarzów,
Ktorzy po woiewodztwach na to, aby było
Podskarbich więcej, to iest tym więcey — nie powiem.
A nie widzą, że złego im mniey, tem iest lepiey.
W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
Do sądu, co filozof obaczywszy rzecze:
„Videte, multi unum fures ducunt!“
A. Aleć
Ja znowu pytam przecie:
A wolnosz wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
I trzeciey części?
B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
Niemieckiey lub draganów albo y raytarów.
A. Ale zasług odsądzą?
B. Ey nie, iako żywo!
A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
Iść na podiazd, nie chodzić?
B. Nie wolno. Lec wolno
Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyiaciela
Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapaść
Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
„Niemasz nieprzyiaciela, zmaiączyłem pole,
Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie“.
A. A gdy się nieprzyiaciel nazaiutrz pokaże,
To z tego nic?
B. Nie rzeką y przykrego słowa.
A. A gdy każą pod gardłem, aby ięzyk przywiódł?
B. Rzadko tak rozkazuią, a lubo przykażą,
Przecie choć nie przywiedziesz nic, to cię nie skarzą.
A. Ach, niestetyż, móy Boże, na taką niekarność,
Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
Są właśnie malowani.
B. Cosz chcesz czynić?
A. To, że
Trzeba nie malowanych.
B. A kędysz ich szukać?
A. Tam, gdzie namniey pozoru. Wszak prosta łacina:
Quo minime speras gurgite, piscis erit.
B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiąć.
A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie ieden nim słynie,
Co [by] mu przystoynieysza pierdzieć przy kominie
Lub michałki rachować, niż regimentować.
B. Ey, day cię katu, nie mów!
A. Ba, y wołać będę,
Nie tylko mówić w takiem oyczyzny nieszczęściu.

N. 4. Про те, як канцлєр Оссолїнський підбунтував козаків.[1])

Sławniście byli z tym panem (кор. Владиславом) Lachowie,
Drzeli przed wami możni monarchowie.
Dziś lada hultay gdzie chce, tam plondruie,
Państwa koronne bez oporu psuie.
Schizmatyk z ordą bez przestrachu leie
Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
Jak było lepiey na Turka się ruszyć,
Niż taką woyną własne siły kruszyć.
Byście w tym byli pana posłuchali,
Tych szwanków byście byli nie uznali.
Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
Którzy skrytych rad fabryki knowali:
Z nieznośney pychy o to się kusili,
Żeby oyczyste prawa odmienili.
Wolność ich kłóła y sądy zarówne
Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.
Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
O pryncypat się starać w Germaniey,
Wiedząc, że cesarz w Polszcze nic nie rządzi.
„Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
Niech dawne prawa będą zagubione,
Albo tytuły książęce na stronę!"
Na co panięta gdy nie pozwoliły,
Które się w domach książęcych zrodziły,
Wnet kawallery iakieś wznowić chcieli, —
To gdy im nie szło, poniechać musieli.
Coż czynią? Zdraycom otuchy dodali,
Kozakom, by się na nas buntowali.[2])
A ci iuż byli dosyć zaiątrzeni
Dla commissarskich złych obchodów z niemi,
Których im było po Kumeyskiey dano
Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
Kogo za herszta, snadź się tego bali.
Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
Za co też sami wiecznie poginęli,
Bo z tych początków cokolwiek się stało,
Tak wiele się krwie niewinney wylało.

---

[1]) Із поеми „Satyr Podgórski", pars secunda. Оссол. рукоп. 680.

[2]) На марґ. дописано: Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Hic cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disqui[si]tione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.

Ach, ach, niestety! Trocha Rumieńskiego
Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
„Lecz żeby ta rzecz w sekrecie bydź mogła!
Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
Co potym czynić, ściągay od nas rady.
Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykaią
I bardzo w tey swey potędze ufaią,
Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardzieli.
Jeśli postrzeżesz, że zmódz nie możecie,
Sąsiad na pomoc Krymczuków wzowiecie".
Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
Bo główni Lachom Ruś nieprzyiaciele.[1])
Dokądże idziesz, przeklęta zazdrości!
Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
Kogo ta brzydka wiedma opętała!
Bóg, prawo, słuszność, oyczyzna na stronę,
By wszytko piekło wzruszyć na obronę.
O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
Widziciesz, na co wyszła ta zła rada?
Patrzcie, iakiego piwa narobili
I co za chmielu do niego zażyli!
I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
Co o swey głowie tak wiele rozumiał,
Że światem targnąć tak iako chciał umiał.[2])
Darmopychowie! Gdzieście się podzieli,
Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
Oni barones, oni comessowie,
Także principes y marchionowie
Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
Wiedzcież, co nowych tytułów szukacie,
Że się wy w Polszcze korzenić nie macie!

---

[1]) На марґ. Rutheni semper Polonis hostes infestissimi.

[2]) На марґ. Proditores patriae Georgius Ossolińscius et Cazanovius mareschalcus male pereunt. Ossolińscius repentina morte occubuit et funeris decore frustratus.

N. 5. Нагробний напис Хмельницькому.

Закінчене написаного прозою „Mnemosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali, viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum".[1])

Epigraphe secundum.

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
Cyppum? Non obitum, ast modum doleto,
Quod thoro aut humili perit gravato.
Naturam lupuli et duci gerenti,
Altum semper amanti et appetenti,
Sors alta in trabe fata cur negavit?
Modo illius Mazosz, sive Maslai,[2])
Qui Casimiro primo rebellis,
Victus acie, altissimae arbori appensus,
In pectore suspensam tulit inscriptionem:
Altum appetisti, in alto habita.[3])

N. 6. Caroli Vitsfii.

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia.[4])

Corporis robore, animi calliditate insignis,
Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
Inter quos nobilitatem adeptus
Vrbes diruit, exercitus fugavit,
Provinciarum potitus,
Victus victor, fugatus fugator,
Anthaei instar se prae se tulit.
Regi rebellis a rege veniam petivit,
Vt hac obtenta iterum deficeret.
Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
Saepenumero infidus,
Hoc in uno verbis non fallens.
Etsi patriae ingratus,
Nam promissum illius excidium molitus,
Patriam funditus evertit.
Instabilis,
Castra linquens claustra petiit.
Religione nudus,
Qua sine inquietus obiit.
Perturbatum enim eius animum
Nonnisi mors sedare poterat.

---

[1]) Музей Чартор. рукоп. 150, стор. 398, а також рукоп. універс. крак. 93, CCVIII, 59, к. 46.

[2]) В скобках додано: a quo gens Mazurorum.

[3]) На краю додано: Cromerus.

[4]) Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл. 66.391), стор. 339.

N. 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium.[1])

Ad Lechitas.

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
Tu totidem numeras Lechica turba duces:
Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
Num vinces reges dum numeras quatuor?
O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius — Moscus, anagr. cos — mus.

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio.

(віршу пропускаємо)

3. Glandineus Suecus, anagr. ceu sus.

(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata, anagr. o miri casus inanes, sat arma.

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
O miri casus inanes, quos rector Olympi
Sedavit placide, quando sat arma feret!
Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
Casibus in variis fortuna volubilis errat:
Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
Non miri casus vobis sint, namque duorum
Ipse nec Alcides vincere tela potest.
Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
Unita heri virtus fortior esse potest.
Unica non tolerat quatuor respublica reges:
Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator Turca, anagr. curat.

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris Chmielnicius, anagr. hic mel succini.

Majori glandis socium dat lusor habendum,
Qui vulgo dici filius esse solet.

---

[1]) Оссол. рукоп. 3568, стор. 77—82.

Num quid non talis Turcae Chmielnicius haeros,
Hic mel succini cui anagramma placet?
Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempa vocabit,
Induperatoris nam vice filius est.
Hic mel succini Chmielnicius, atque licet sit
Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
Hic mel succini Chmielnicius induperator
Filius est regis, rusticus ante fuit.
Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
Hic mel succini Chmielnicius, ast mel amarum,
Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late).

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
Tentavis et semper Sarmata victor eras.
Victor eras uno sub principe sceptra tenente,
Hostibus externis stridor et horror eras.

(кінця не стає).

N. 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela.[1])

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
Chiioviensem adeptus est palatinatum,
Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
Hic ad suam cosacos incudem retrudit
Et per illos dolosam regno famam cudit.
Esto, nolint cosaci amplius bellare,
Tamen ipsis indicit arma ostentare,
Ut illa perhorrescens Polonia tota
Ad ipsius scelesta inclinetur vota.
Tamen pater patriae, fidelis senator
Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.
Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
Non discernuntur technae, et quo fabricatae
Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
Id causare, quod esse deberet combustum.
At non mirum: incerto est ille formatus
Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.

---

[1]) Michałowski J. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стор. 612—613.

Адам Кисїль, київський воєвода, походив із дрібної шляхти на Волинї. Його батько Григорий, підстолій владимирський, був дїдичем села Низкинич. Уже дослуживши ся гідности сенатора і київського воєводи Кисіль виводив свій рід від київського воєводи Сьвятольда чи там Свентольдича, що боронив Києва супроти Болеслава Хороброго і в часї тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру зрештою не знаємо нїчого близшого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсего пасквіля виходило би, що його мати по смерти мужа постригла ся в монахинї. Вона очевидно жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисїль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 лїт. Що його мати вмерла недавно перед тим, сьвідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плитї в низкеницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починаєть ся словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły.

Брат Адамів Микола вмер у Берестї Литовськім 1650 р, мабуть від ран одержаних в битві з Богуном під Винницею. Значить, мати вмерла троха пізнїйше, а в такім разї і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для житєпису Кисїля див. Ив. Новицкій, Кіевскій воевода Адамъ Кисель) Кіевская Старина 1885, т. XIII і 1886, т. XIV, 826—830), Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawodu A. Kisiela — Szkice historyczne т. I.

N. 9. Епіґрами на короля Яна Казиміра і королеву Марию Ґонцаґу.

I.[1])

Król nie umie królować, chce iednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowem szłyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina buławą kieruie.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendenta, gdy go wyganiali.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza.[2])

Vderzono, słyszę. w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony.[3])
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta[4])

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 101 r.
[2]) Оссол. рукоп. 231, к. 219.
[3]) На марґ. Carolus, bo tam stał.
[4]) На марґ. Jan Kazimierz.

III. Владислав і Ян Казимір.[1])

Cny Władysławie, tyś po oycu swoim
Nastał z radosnym y złotym pokoiem.
Nawykłeś woyny przy trzecim Zygmuncie,
Którego nie miał świat w swym horyzuncie.
Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
Za ciebie milczał Rusin wiarołomny.
Teraz, niestetysz, Rusin y z Tatary
Plondruią Polskę y niszczą przez miary.
Po Władysławie Kazimierz podaie
Oyczyznie rękę, spustoszone kraie
Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
Niechay moc święta Twoia dopomoże!
Niech buntowniky y Tatary skraca,
A na swych miecza niechay nie obraca!

IV. Ad regem Poloniae Johannem Casimirum A. 1649.

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
Inconstantiae filius, semper statum commutabis.[2])

V. На втеку Яна Казиміра з Польщі 1655 р.[3])

Joannis, Casimiri captivi nepos,
Sigismundi in captivitate nati filius,
Ipse in Gallia captivus,
Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
Ex Jesuita cardinalis,
Ex cardinali neutrum,
Tandem rex Poloniae,
Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
An rediturus — sacramentum.

VI. Nagrobek królowey Jeymości.[4])

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
Już królową przed króla wszech królów pozwano.
Francya wychowała, Mantua ią dała,
Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.

---

[1]) Із вірша „Od Lecha aż do Jana Kazimierza" Оссол. рукоп. 221, стор. 83.

[2]) Оссол. рук. 3568, стор. 129. Третій рядок починаєть ся в оригіналї зайвим словом: scilicet, а остатнї слова рядків 3 і 4 мають час минувший: natabas i commutabas.

[3]) Оссол. рукоп. 245, стор. 30.

[4]) Оссол. рук. 245, стор. 135 - 136.

Włoskie, francuskie rządy za niey tak płużeły,
Srebrne pasy w miedziane cale się zmienieły.
Ludwika Newerneńska ieszcze iey tytuły,
Ladaiaką, niewierną (далї пропуск)...
Dwoch królów iako żoną tak będąc bratową
Umarła złotem rodząc electią nową.
Buławę, laskę temu co mir lubiał dała[1])
I temu co go kaził sceptrum odiąć chciała.[2])
Teraz iey samy z głowy śmierć koronę zdięła,
A złota nie żywota w połogu ucięła.

VII. Двірські інтриґи.[3])

Canclerz ślepy, hetman głuchy,[4])
A przy tym francuskie muchy
Wygnały marszałka cnego,
Narobiły w Polszcze złego.

N. 10. De vita et rebus gestis Joannis Casimiri Regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae.[5])

Finivit bellum noster Casimirus,
Cuius progressus semper fuit mirus.
Adfuit ipsi antiqua fortuna,
Quae semper erit una atque una:
Namque scelestum eius initium,
Media mala trahunt exitium.
Tempore cladis in regnum invectus
Non potest diu libere electus;
Ex cosacorum rex promotione,
Eorum factus est irruptione.
Dixerunt quidam eius factionis,
Hunc esse talis resolutionis,
Quod nisi certo esset regnaturus,
Ad cosacorum castra est iturus.

N. 11. Panegiricon eiusdem Casimiri.[6])

Mutasti statum, sed non et fortunam,
Tulisti tecum cladem et non unam.

---

[1]) Любомірскому.
[2]) Казимирови, свойому мужеви.
[3]) Оссол. рукоп. 197 к. 44.
[4]) На марґ. дописано: Mikołay Prażmowski ślepy, Stanisław Potocki głuchy.
[5]) Оссол. рукоп. 197, к. 44.
[6]) Оссол. рукоп. 197, к. 44.

Patria sentit vices tuae sortis, —
En habes fructum fraternae consortis.
Lusum putabas reginam tangere,
Deum et manes fratris non timere.
Fecisti duram stulti actionem, —
Sentisne tandem maledictionem?
En exercitum prope perdidisti
Et carum corpus litro redemisti.
Quod nisi mentem sanam amisisses,
Equitum centum mille habuisses.
Natam ad arma si nobilitatem
Movisses iuxta belli qualitatem.
Sed consilia ista nefarii
Tibi dilecti sunt cancellarii!
Nam cur insane quaerebas regnare,
Cum nec bellare nec scis gubernare?
Maior haec res est, quam statum mutare,
Carcere claudi, in aquis natare.
Germanos foves et Suecos honoras,
A quibus pulsus, istos tu adoras;
Qui receperunt, contemnis Polonos, —
Id est, quod malus semper odit bonos.
Nonne debebas aciem ordinare
Et multa belli usui aptare
Notitiamque hostium tenere,
Primum minores duces eligere?
Nam semper ita fecit Vladislaus,
Cuius sacrata per saecula laus.
Sed tu, asine, nil horum fecisti
Et te et regnum in casum dedisti.
Quid nonne labem sibi innisisti,
Cum tuo mimmo Vrzędow dedisti?[1])
Idque in castris quia liram tangit,
Est uxor eius, quae reginam angit.
Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
Et levem scimus, tu putas bellacem.
Digitis tribus non solum pugnare,
Sed vix decreta potest connotare.
Sicne invitus ad fortia facta?
Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
Sceleris tui poenas regum luit, —
Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
Titulus tantum Casimirianus,
Animus vanus, vanus et profanus.

---

[1]) На марґ. Gremboszowskiemu.

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita.

N. 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum.[1])

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extraxit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 38.

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
    Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
    Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
    Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
    Scurras et moriones,

Hos adornas, hos evehis,
Cum his rempublicam geris,
    Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
    Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
    Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
    Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
    Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
    Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
    Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
    Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
    In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
    In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Vxoris instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolumus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Vti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Vniverso populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!

Вірша написана очевидно перед смертю королеви Мариї, значить найпізнїйше 1666 р.

N. 13. Tryumph nieboskiey królowey Imości polskiey xiężney Mantuańskiey.[1])

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
Maria Ludovica y do nieba chciała
W sam dzień wieczerzy Pańskiey, kiedy Chrystus hoynie
Bankietuiąc sługi swe częstował przystoynie,
Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.
O którym interdikcie iże nie wiedziała,
Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
Natychmiast ozwie się straż. „Kto to?“ zapytali,
Że samą iedna była, paniey nie poznali.
Drugi raz „Co za stanu iezdeście?“ pytaią.
Odpowie: „Królewskiego“. Wiary nie dawaią,
Bo przy niey nie widzą królewskiey grandece,
Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
I tak ią zawstydziwszy iawnie powiedzieli,
Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
Zwłaszcza polskiey, bo ta iusz dawno tu króluie
I z królem Panem naszym dziś się bankietuie.
Rozgniewana królowa z takiey odpowiedzi
Rzecze: „Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,
Kto ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu“.
Pobieży wskok pod Mątwy na poboiowiska,
Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.
Zawoła głosem wielkim: „Ey kawalerowie
Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
Za dostoieństwo nasze, ażebyśmy żyli.
Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
Puścić po śmierci naszey, kędy nam potrzeba
Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
Bośmy Polskę zniszczyli swemi fakciami,
Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
Ale dla was poślemy podskarbiego po to;
Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
Wszystko to y co więcey od nas osiągniecie.
Congratulamini mihi et congaudete mecum,
Quia hodie vobiscum lucidas sedes accipiam“.
Czego officirowie z pilnością słuchaiąc
Et crimen maiestatis laesae uważaiąc,
Doboszom prędko w bębny uderzyć kazali
A sami się zarazem do rynsztunków brali.

---

[1]) Оссол. рукоп. 1338, к. 29—31.

Jedni z półgłową tylo, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoię otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesoło,
W kotły ogromne biią, w trąby głośne graią,
Owo o przyieździe swym zdaleka znać daią.
Usłyszy ten zgiełk w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecze: „Królu niebieski, powiemyć rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażeby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskiey szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wniść takiey osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie“.
Słysząc Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swoiey dał deklaracią:
„Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tylo ich wszystkie sprawy opisane mamy
W reiestrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popełniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żąda,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiąc nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskiem zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Każdemu, ktokolwiek chce prędko wniść do nieba.
Zaczym wieczerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkąd przyśli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzecząpospolitą rządzić,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtrącić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaią,
Niechay im na waletę angeli zagraią.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworzcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wieczerzaiących z nami u stołu widzieli“.

Z wielką pompą Francuzi iuż u bramy stoiąc,
Czekali, a do góry wąsy sobie stroiąc,
Wołaią: „Monsieur, Monsieur, aperite nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,

Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
Et regali solio sedere ad dextram".
Ale skoro od straży respons odnosili,
Pręciuchno na dół głowy z wąsy powiesili.
Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała.

Королева Марія Люіза вмерла 16 мая 1667 р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн. Любомірского побили сторонників королївських. Сей погром змусив Яна Казиміра підписати з Москвою звісний Андрусівський договор 30 сїчня 1667 р. Рік по смерти королеви Ян Казимір зрік ся королївської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерти королеви.

N. 14. Proiekt po abdykaciey koronie króla Jana Kazimierza.[1])

D. O. M.

Lector, lege, non luge.
Hoc apostrophe, non catastrophe
Mirare, non moerere,
Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,
Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
Successum, non decessum.
Qui
Ex serenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
Serenissimae invictissimaeque Jagellonianae familiae occasum tulit,
Et multa pertulit:
In Gallia carcerem,
Inter Jesuitas languorem,
In cardinalatu odium.
Dein Rex Poloniae creatus,
Quem amor erga suos principes populi poloni,
Patris fratrisque merita coronarunt,
Fratris uxorem duxit
Et bella cruenta
Cum cosacis ante inchoata
Quoties conficit, toties excitat,
Moschum quoties infestat, toties irritat.
Vnde Russiae non postremas provincias
Si non amisit, certe non possidet.
A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora gerentibus
Iterum gloriose introductus

[1]) Оссол. рукоп. 66, к. 68, варіант рукоп. 245.

Expulsis ab iisdem Succorum copiis
Hungarorumque[1]) profligatis cohortibus,
Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
Dum
Robur regnorum, nimirum argenteam in aëream
Transmutat monetam,
In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
Tartaros advocat,
Civem bene meritum[2]) sibi et patriae
Lubomirscium injusto judicio e patria expellit.
In generosos cives[3]) libertatem vindicantes
Civile excitando bellum armis consurgit
Et ipse debellatur.
Scythis Russiam depopulare permisit,
Galliae faciendo.
Et cum quae arte et Marte impotens
Impressa perficere nequit,
Regno abdicat
Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
Recede; lector, pacem praecare.
Civiliter mortuus.

N. 15. Злі віщуваня в часї Хмельнищини.[4])

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
Już Matkiey Bożey obrazy się pocą
Krwawie y krwawe łzy z oczu swych toczą.
Miecz na powietrzu błyska się ognisty,[5])
Pała na niebie kometa siarczysty.[6])
W koronacyą pokoy Kurza Noga
Gore, w północy budzi króla trwoga.
Słońca, miesiąca niezwykłe zaćmienia,
Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
Duch Twóy, o Boże, który gdzie chce wieie,
Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieie.
Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
Na nosie, miecz po pół serca wtopiony

---

[1]) Вар. Vagatorumque
[2]) Вар. meritissimum
[3]) Вар. exteros fines
[4]) Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.
[5]) На марґ. дод. 1650.
[6]) На марґ. додано: 1652, 19 decem.

Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
Po prawey iabłko w czworo rozdzielone.
Te znaki gdy się nad słońce wybiły,
Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
Jak słońce światu to państwo świeciело,
Ku zachodowi iuż się też skłoniело.
Krzyż, który bywał szczytem tey korony,
Zniżył się na nos od was znieważony.
Przerazi serce mieczem z waszą szkodą,
O nędzni, wnętrzną trapiąc was niezgodą.
To iabłko, z ręki Boskiey wypuszczone,
Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
Zaczym z tych kraiów brzydkich zbrodni śmiecie
Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie.

N. 16. Na pogrom Ichmościow panow hetmanów pod Korsuniem r. 1648.[1])

Teraz, kiedybyś starożytney oney
Wieczney sromocie y nienagrodzoney
Mógł był zaśpiewać strapioney koronie,
Wstawszy z pod ziemie polskiey Amphionie,
Kiedy iey oraz wszytek kwiat przebrany
Z obiema zginął wielkiemi hetmany,
Oraz y ziemie ukrainne z polem
Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
Snadźby snadnieysza od nieprzyiaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney. Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
Komu tak lekki postępek przyczytać?
Nie trzeba się tu Apolina pytać,
Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
Nie u stołu się było na nich srożyć,
Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
Nie po Zadnieprzu y Łuhach[2]) ich szukać,
Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
Co straszyć może od biedney korony
Swawolę wszytką a grasuiącego
Pohańca, coraz odwracaiącego!
Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
Jakoby razem tak cięszkim oboie:

[1]) Оссол. рукоп. 493, к. 199—200. Пор. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 473—476.
[2]) В рукоп. Łukach.

W których pokoiach y szczęście płużyło,
Jusz to o ziemię wszytko uderzyło.
Zeszły z pol wszytkie co nad Bugiem pługi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęsne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,
Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słysząc o poganiech
Gdzieś się tam na nich armuią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzędzie,
To po harapie y po wszytkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcey:
Pięć set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, ktorzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawuią się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiaiąc myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszytkośmy złoto na nici pobrali,
Wszytkie źwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszytkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żołdu nie stało,
Chlebem wetuią, a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych roskoszach ani w stroynym ciele
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskarbim kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto bławaty, a na żal im cięszki
Pilśniowe proste dano im siermięszki.
A tak cokolwiek y inne przyczyny
Daliśmy sami do takiey ruiny,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszytkim.
Hey, w tak szerokiey y pięknej koronie
Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
Z tym co on gronem gdy podobna fala
Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
I kiedy wszytkich iusz strach opanował,
On odbieżany oyczyzny ratował.
Zdrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
On, Wiszniewiecki przez okrąg tak długi
Z Zadnieprza idzie y rozwiia znaki, —
Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiey.
Do niegosz, komu nie ciężą rękawy,
Jako dziś wodza Polski wszytkiey sławy!
On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
I pierwsze imię oyczyznie swey wróci. Amen.

N. 17. Na uciekaiących z pod Pilawiec.[1])

Wesoło graycie, kozackie fuiary,
Rozpłoszyłyście bo polskie boiary
Nie wstępnem boiem, nie żadną dzielnością,
Dziesiątkiem kotow y ich ogromnością.
Ktorym Chmielnicki przyprawił pęcherze,
Aby wystraszył z obozu żołnierze.
Kopę zaiąców Krzywonos do tego,
I szturm przypuścił z taboru swoiego.
Tak wielka sieła na nasze hetmany —
Koci, zaiące biorą wszytkie pany,
Tak commissarze, iako pułkowniki
I nayprzednieysze usarskie setniki.
Pierwszy Dominik, przy którym buława
Koronna była, a z niego zła sprawa
Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
Naypierwey uciekł podszyty tchorzami.
Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
Nikt się nie oparł, bo radni panowie
Mądrze uciekli, nocni puhaczowie.
Pierwszy commissarz brzeski woiewoda,[2])
Statury dosyć y ogromna broda;
Geniusz iego regestra rachować,
Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.

---

[1]) Оссол. рукоп. 231, к. 217—219.
[2]) На боці дописано: Szczawiński.

I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
Drugi commissarz poszedł za druhemi,
Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
Podolski, kiiowski woiewodowie —
I tym się zmięszał dobry rozum w głowie.
Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
Nie miał posiłku y pogubił swoie,
Sam ledwie uszedł y to aż zdiął zbroię.
Rożański, warszawski y czerski starostowie
Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym łowie.
Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
Poczynał z kozakami, skoczywszy odważnie;
Tam zginął nacieraiąc na białą piechotę,
Biiąc, siekąc kozakow y krymską hołotę.
Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
Scinali tesz kozaki w ich kozackiey branie.
Nacierał y Jurkowski iako dobry żołnierz,
Trzepał dobrze paluszkiem w Krzywonosa kołnierz.
Pomogli Sieradzanie tak dobrey roboty
Nad nieszczęsny ordinans z swey własney ochoty.
A starosta krakowski wtenczas się gotował
Perorować w Warszawie y mowę formował,
Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
Chcąc pięknie w Proszkowicach prawić przed kurwami
I mądrą oratią mieć z syllogizmami.
Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
Vmie swoie factie y różny praktyki
I prywatę tesz swoię w niezłey ma pamięci
Sub specie publica, aby swoich rzeczy
Vdał glansownie zwykłą swoią rhetoryką,
W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
Pan starosta sądecki,[1]) nowożen do tego,
Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidła,
Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidła.
Lepiey było, nieboże, zostawać w Łęczycy
Głaszcząc swoią dameczkę po czarney spodnicy!
Rogoziński, Koniński także starostowie
Byli commissarzami, pyszni raroszkowie.
W łańcuchy y manele konie postroili,
Czego tam do kozakow sromotnie pozbyli.
Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
Wszytko to cni kozacy obrócili w żarty.

---

[1]) На марґ. дописано: Konstanty Lubomirski.

Wieluński y sokalski także starostowie
Byli commissarzami obay Dinoffowie.
Melancholik wieluński, verus Israelita,
Intrycator sokalski, chytry Liwonita.
Inszych zaś commissarzów — było ich tak wiele,
Że około trzydziestu, mogę mówić śmiele —
Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
Prędko chcąc bydź pod samym Constantynopolem.
Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
Nic się nie taborzywszy, y owszem, na czele
Sto y kilka dział maiąc, przy ktorych tak wiele
Animuszu, z którym się rozprościerali,
Nie iak w obozie, lecz iak w giełdzie poczynali:
Hałas, krzyki, zaloty, zbytnie piiatyki,
Invidie, rancory y różne praktyki.
Do rady nie puszczali starego żołnierza,
Ktoryby nie wyłożył z soboli kołnierza.
Przyszło potym do tego, że directorowie
Wszyscy pouciekali, iak nocni puhaczowie;
Armaty y namiotow, rynsztunku różnego,
Wozów, karoc, rydwanów, zgoła od wszytkiego
Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
Obacz się, szlachto polska, patrz na wszytkie pany,
Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany.

N. 18. Пилявецька втека.

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.[1])

Woynę głoszą rytmy moie,
W którey szable ani zbroie
Ledwie co potrzeba było.
Wszytko się tam odprawiło
Bez strzelby, bez arkabuzów
Bez wzaiemnych nawet guzów.

Aleć powiem, gdy zaczynam,
Tego wprzód nie przepominam,
Jak się długo wybierali,
Nim stroiów podostawali,
Nim szyszaki zgotowano,
Które z srebra znać kowano.

Zgoła to wszystko staranie
Przez tak długie wybieranie
Było, aby szumno, stroynie
Popisać się na tey woynie.
Było pono takich wiele,
Że mniemali, że wesele
Albo więc wiazd do Krakowa
Będą odprawować. Owa
Nie tak gach na gody swoie
Sposobi się w różne stroie,
Jako ci mili rycerze
Krawce, afciarze, szmuklerze
I złotniki zatrudnieli.

[1]) Оссол. рукоп. 648.

A gdy się tak wystroili,
To sobie wzaiem mówili:
„Jak się tylko pokażemy,
To kozaków ustraszemy".
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Tu ściągnienie iście leniwe opiszę pełne wszelakiey sweywoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem — ty Boże wiesz, iako z porządnem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcey niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześnie przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcey niż dwadzieścia, a ledwie który z nich woynę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyiaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma wielka, serce małe, słów siła, wątku skąpo. Contentio et aemulatio, to by się kształtnie opisać mogło, non sine aliquo morsu, bo dalibóg trzeba tego. Niech przynamniey żart prawdę powie y wyrzuci na oczy imbelliam, w którey w sobie wzaiemnie connivemus y ledwie szeptać o tym śmiemy. Aleć ia czytam, iako za przeprawą nasi pierzchnęli y iako nazaiutrz uciekli.

Zawołano: „Tatarowie!"
Asz moi w nogi panowie
I kopie porzuciwszy
I ledwie szabel dobywszy
Wszyscy prawie tył podali,
Zgoła brzydko uciekali.
Osiński z te strone błota
Woła: „Takasz to ochota?
Wróć się, bogday cię zabito!
Bo cię pewnie potka y to!"
„Gib fajer!" w tym knechtom rzecze.
„Niech ten ginie, kto uciecze!"
Lec tym strachem nic nie sprawi.
Nie ieden się przez staw pławi,
Ci przez groblą spieszno myią,
Drudzy wodę błotną piią,
A ten zasię lepiey płynie, —
Rzadko który z szablą ginie.

Na to gdy woysko patrzało,
Prawie na poły zadrwiało.
Tchórz obleciał naprzód panów,
Commissarzów y hetmanów.
Już y znaki te zwiniono,
Które za nami noszono;
Już coś cicho postępuią,
Wzaiemnie się upatruią:
Jednąsz myślą, ale taią,
Pilne oko na się maią.
W nocy ieszcze wieść płonnego
Strachu przyszła z Połonnego,
Że są pewni Tatarowie,
Których liczbę ieden powie
Kiedy namniey sto tysięcy,
A drugi łże ieszcze więcey.
Trwoga rośnie, wtym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
„Zwołać — rzeką — nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiey nad nas rozumie,
Albo raczey tylko umie
Discurować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy".
Którą radę gdy zaczęli,
Wszyscy obóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I „odwodem" nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszech była myśl o ucieczy.
Mówią: „Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdy daley czynić mamy".

*

Lec iak się z mieysca ruszyli,
Zaraz się mieszać poczęli.
A tak uznawszy to iawnie,
Że uchodzić trudno sprawnie,
Konie iuczyć poczynali,
A szepcąc na się patrzali.
Teschno paniąt narzekaią,
Myśl iuż wszyscy w drodze maią:
Radby drugi mknął nieznacznie,
Tylko czeka, że kto zacznie.
Aleć długo się widziało
Czekać wszytkich, gdyż zmierzchało.
Moy w drodze! Tu mi rzeką:
„Mianuy, dziecię, bo ucieką
Prędzey, potym tę sromotę
Nie wezmą za złą robotę".
Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
A wiedząc trudno powiedzieć.
Prawdę królowi mówiemy,
Sobie tylko przebaczemy.
Więc każdy plotł y powiadał,
Jeden: „Gdy zmrok twardy padał,
Jam dopiero". Drugi zasię
Mówi: „A ia w owym czasie,
Gdy iusz wodzowie pierzchnęli
I wszyscy się rozwinęli".
Trzeci prawi: „Jusz świtało",
Czwarty: „Jusz się rozedniało".

*

Petrzykowski, cny Mazurze,
Przy twey sławney cynozurze
Albo raczey gwiaździe ciemney
Zrodzony, ty potaiemney
Rzeczy nie chciey cierpieć daley,
Pozwiy tych, co uciekali!
Milczysz? Znać, że cię to boli,
Tylko panom twoim gwoli.

Wracaiąc się do zaczętey
Powieści, kiedy z paniąty
Pierzchnęło ludzi nie mało,
Drugim się czekać nie chciało.
Twardym mrokiem się skupili,
Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
Pułkownicy, commissarze,
Więc co przednieysi usarze,
Ba, y panowie, co chcieli
Dowodzić, wtenczas zekpieli.
Z tąd stanęła prędko rada,
A zaprawdę, że nielada.
Mówi ieden, że „Zginiemy,
Gdzie woyska nie uwiedziemy.
A tak y dnia nie czekaymy,
Kommunikiem uciekaymy!"
Milczą drudzy, a milczenie
Jest im zgodne zezwolenie.
Nic nie dbaią na sromotę,
Tylko ieden, że „Piechotę —
Powiedział — pewnie zgubiemy
I armatę utraciemy".
Ale drugi, co votować
Lepiey umiał, niż woiować,
Odpowiedział: „Mnieysza strata
Oyczyznie wszytka armata
I zguba woyska pieszego,
Niż krwie stanu szlacheckiego".
To tak Radzieiowski radził,
O co się zaś potym wadził,
I brodę targał iednemu,
A zaś powiedział drugiemu,
Że to iest adulterina
Powieść. Lec przecie przyczyna
Nie ztąd, bo nie trzeba było
Zgadzać się na tak złe dzieło.
I długi głos tylo mocy
Nie miał mieć, bo woysko w nocy
Z iego rady uciekało,
Znać, że się tak wszytkim zdało.
A także nasz pan Baybuza
Lękaiąc się y sam guza
Prowadzić ich obiecuie
I przed wszytkiemi przodkuie.
Wszytkim hałas daie puchu
Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
Zwykle na wilki wołaią,
Gdy przede psy uciekaią.
Za nowym regimentarze
Wodzem, z nimi commissarze
Jadą spieszno y panowie,
Waleczni bohaterowie.
Jedzie rycerstwo co żywo,
Niemcy, dragani — nie dziwo,
Gonią wodzów, pułkowników,
Rothmistrzów y poruczników.
Vchodząc siłę szeptali
Do siebie, bowiem mniemali,
Że za nami Tatarowie.
Jak się kto glosem ozowie,

Trwoga, boiaźń y strach srogi
Przyprawia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyć iest sił, dosyć mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosąc trzeci
Mówi: „Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odięła“ —
Jak to więc zawsze mówiemy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. „Jam — przy — nie uciekał“.
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgoła żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisz, co wspólnie uciekali.
Stanąć było samym, ani
Vchodzić, chociasz hetmani
Vciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!
Aleć woleli do Lwowa
Raczey niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwoławszy
Poczęli różnie wotować,
Jako oyczyznę ratować.
„Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiey nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego“.
To gdy rzekli — o móy Panie!
W iakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczanie z kupcami!
„Co się będzie działo z nami?“
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszytko pobrali,
Lec ich pewnie upewniaią,
Że wkrótce odebrać maią.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fidem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszytko popłacieli.
Instygator mowi: „A tus
(Mazurowi), peculatus!“
A ciebie wieża w Lublinie,
Vpewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moie fragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?
B. Nie tylko
Radzę, ale y proszę, móy kochany bracie:
Dokończ, a dokończywszy poday między ludzi.
Niech się przynaymniey wstydzą, co nam wstyd y hańbę
W oczach wszytkiego świata bezecnie sprawili,
A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.
Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły
Wszytkie oraz, które w nas do ratunku były

Oyczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Ztąd nieprzyiaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili.

N. 19. Żałosny lament na rozproszone woyska pod Piławcami 1648 die 12 7-bris.[1])

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli cięszkiemu składaiąc żalowi
Dasz co napisać póznemu wiekowi.
Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oyczyste swoie gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prożen nadzieie
Z orlęty w cudze wynosi się knieie.
Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promow y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lękliwe,
Obumieraią z strachu ledwo żywe.
Polskie rycerstwo pomiotawszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzuca po drogach drzewca nieskruszone,
Rzuca y piki orężem nietknione.
Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prożno w ognistey Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.
Wstydzi się sława, chociay polskie dzieła
Przedtym wszytkiemu światu ogłosiła;
Vciekaiącym drogę zastępuie,
A tym żałosna słowem ich strofuie:
„To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Tę li wam sławę oni zostawili,
Którąście teraz tak marnie stracili?
Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Blade tureckie łuny się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiey broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwey koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiowe wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.

[1]) Оссол. рукоп. 221, стор 99—101.

Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
Dokąd że się wzdy boiaźliwi macie?
Czyli gdzie indziey oyczyzny szukacie?
Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
Inszey pod słoncem pewnie nie znaydziecie.
Sąsiedzi w koło, przyiacioł nie wiele,
Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
Czekaią tylko kożdy swey pogody,
Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętne narody.
Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
Moskwicin, Tatry nieprzebyte z boku,
A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
I onę swemi piersiami zasłonić,
Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
Obronną ręką, Sarmacki narodzie,
Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
A ostrą bronią w mężnym boiu władać?
Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
A tak sromotney odrzekay się drogi!
Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
Swey utraconey powetuiesz sławy.
Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
Chciey tylko z nieba żądaiąc pomocy
Nieprzyiacielskiey zastawić się mocy!“

N. 20. Pieśń żałośna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami bendącego in anno 1648, die 12 septembris.[1])

Nieszczęsne czasy ku nam następuią,
Gniew Pański za grzech iawnie pokazuią:
W koronie Polski straszliwa nowina —
Czyiaż to wina?

Twoia, grzeszniku acz bezbożny, twoia!
Niema y dobry dla ciebie pokoia.
Koścoły Pańskie są opustoszone,
Ziemią wzruszone.

[1]) Оссол. рук. 221, стор. 49 - 51.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
Szyrzą się codzień poganie bezbożni,
Rozlewów mamy krwie na wszytkie strony,
Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
W niewolą wieczną każdy się poddaie;
Brzytki bisurman z tego triumfuie,
Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie:
Przy piersiach matek postradały zdrowie,
Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite
I też korzyści wielkie y obfite;
Niektóre w biegu tyrańskim ustały
I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać?
Drogość nastanie, od głodu umierać;
To woyna często za sobą przynosi,
Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
Znacznie od Boga za grzech nawiedzona?
Wołay do Panny przeczystey pomocy
We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta Panienko,
Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
Racz gniew chamować Synaczka twoiego
Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
Serce, potęgę day Kazimierzowi,
Aby poganie we wstydzie zostali,
Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
Nieprzyiacielską potłum chciwą zdradę!
Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
Nieprzyiaciela pogrom zuchwałego,
Niech chwała Syna twego wiecznie słynie,
Niech nie zaginie.

N. 21. Sedes triumphalis.

Na przyiazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci Dominika Zasławskiego, hetmana korony.[1])

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumphatorze
Sławy pełen! Dzieła ktoż takie sławić może?
Niepodobna zamilczeć, by też w czem pomylić;
Ja stosuiąc dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xięcia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, któremu
Dałeś sto, i drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżeś tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisanym — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiey było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie pieniężną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziey niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty naypierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżeś uciekł bez wstydu, iuż tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.

---

[1]) Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Naruszewicza) стор. 115.

A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
Uciekaiąc, bez wstydu rzuciwszy buławę,
Za nagrodę godzieneś pala kończatego,
Pod plugawym złoczyńców tronem wkopanego.
Niechay kto chce piastuie kiepską twoią sprawę,
Ja to mówię, żeś ty kiep, boś zgubił buławę.
Siedź drugi raz w kącie, bałamucie!

N. 22. Justifikacya xięcia Dominika Zasławskiego, hetmana koronnego.[1])

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
A pięćdziesiąt radami z nami hetmaniło.
Mnieyszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
A zgoda, choć iednego directora macie.
Zkąd każdy uważ, ze mnie li przyczyna,
Że tak wielka polskiego żołnierza drużyna
W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zbłądził.
Kto tu tedy winnieyszy, niechay się osądzi:
Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
Niechay wszytkim oznaymi o spólnym wprzód błędzie,
Ani karteluszami niechay żaden sławy
Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy.

N. 23. Епіґрами на кн. Домініка Заславского.

I. Epigramma.[2])

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
Rzekł zatem: „Dotąd ia Polakom folgował,
Dotądem sam ich vfce w potrzebie szykował,
Dotąd przy mężnych sercach y dzielnych hetmanach
Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
Ale skoro takiego obrali hetmana,
Co kpa w boiu zażyć chce miasto kałkana,
Z p....k buławę miasto koronney piastuie,
U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
Tam prędzey nisz Tatarzyn . . . . dobywa broni".

---

[1]) Музей Чарторийських у Кракові, рукопис 143, стор. 117.
[2]) Оссол. рукоп. 230, к. 100 v.

II. Aliud.[1])

Miałeś Pogonią kleynot, przodkow twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawieło,
Boś nie gonił, uciekłes od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemeś tchórz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Że od kozakow tchorza wiewiorka zakryie.

III. Aliud.[2])

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Bałeś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: „Folguię im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?“
A kozacy: „Oto kniaź ne choczet nas byty,
Nusz my jeho! A taki ne budem robyty“.

IV. Obmowa xięcia.[3])

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Żem i a musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie słychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Byś był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili.

V. Scomma na xiążęcia Dominika,

Woiewodę Sędomirskiego po przegraney bitwie y straconym d. 23 Septem. 1648 obozie pod Pilawcami Bohdana Chmiela.[4])

Dominik skomką łeżyt,
Kozak do nioho bieżyt.
„Łeżyty tobi, kniaziu, ne woiowaty,
Ne budesz byty kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszcze bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdorowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżyt woiowaty.
Pokinte swą wolą, a mieite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiiemo wsze sczo tylko iest bisurmany“.

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.
[4]) Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33.

N. 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi wierszem polskim opisany.[1])

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
Senator, woiewoda Sandomirskiey ziemie,
Także łucki starosta, między przednieyszemi
Człeka wielkiey godności, Jana Ostrowskiego,
Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego
Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przystoiności,
Jako iego fortuny y tesz maiętności.
Jakich by miał rodziców, domyślić się snadnie:
Nie daleko iabłoni y iabłko upadnie.
Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
Pod tytułem przezacnych nauk wyzwolonych
W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydliwy.
Więc nie będąc młodzieńcem począł małżonkować.
Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądliwości,
Ktoremi cne małżestwo sromotnie oszpecił
I podciwą swą damę haniebnie zaszpecił.
Potem doszedszy wieku męża doyrzałego
Tam tytuł woiewody wziął Sandomirskiego,
Ktorego nie z postępkow ani mądrey rady
Dostąpił, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
W cięszkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
Kozaków Zaporoskich zdraycą y hetmanem,
Nie żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapił,
Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapił.
I z rąk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
A potem pod Pilawce przyszedłszy ochotnie,
Widząc nieprzyiaciela uciekał sromotnie.
Rotmistrzem do potrzeby u wszytkich się sławił,
Woysko nieprzyiaciołom przez rządu zostawił.
Rycerstwo opuszczone przywiodł do utraty,
Nieprzyiaciołom naszym przyczynił intraty:
Armatę iem kowaną wszytką zostawiwszy,
A oyczyznę z ozdoby wszelkiey obnażywszy

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 100.

Zgubieł ią. Ach, niestetysz! sromoty nabawił,
[I] narod wszytek polski we wstydzie zostawieł.
Tu leży na tem mieyscu z okrutną niesławą,
Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską buławą —
Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходить ся в тім самім рукописї к. 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкають ся пилявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici.[1])

(Початок пропускаємо).

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
Cosacorum Zaporoviensium ducem
Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
Cum splendido et numeroso exercitu progressus
Constantinovum oppidum ab hoste interceptum recepit,
Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
Hostem vidit et fugit,
Primus fugentium imperator,
Exercitum sine duce reliquit,
Milites ad inopiam redegit,
Hostem praeda ditavit,
Eidem apparatum bellicum tradidit,
Poloniam omni decore spoliavit,
Rempublicam perdidit.
Quid amplius?
Hic quiescit.
Domine, Domine!
Vtinam non vixisset! Amen.

N. 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша „Głos sławy królów polskich".[2])

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
Nie tak Wezuwiowe okrutne kamienie,
Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
Polskę nagle, którey się żyzne pola, mury
Krwią iako deżdżem zlały, gdy swe wszytkie siły
Zaiadłe iędze z piekła na nię wysadziły,
Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
Krzywonosów, Pułtora-Kożucha cięszkiego,

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 102.
[2]) Оссол. рукоп. 723, к. 99—106.

Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
O czasy bolów pełne, w polskiey krwi splamione,
Z szczęśliwości na on czas lubych wyniszczone!
Straciliście hetmany z woyski, które ściany
Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
Z dawna zwyczay, zkąd gdy się na boie zaprawił,
Pod Pilawcami zasię swą furyią sławił.
Odwagę maiąc w mnóstwie wielkim zasadzoną,
Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
Oyczyznę srogi zalał krwawemi potopy,
Składaiąc cięte ludzie właśnie iako snopy.
Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
Kopyto nie zapadło w niwy chrześciańskie.
Wszerz, w dłuż, w okrąg y w poprzeg złość swą zapuścili,
Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
Nie obaczysz wsi całey w państwie, okolicy,
Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
W popioł poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopy
Do więzienia, innych zaś wyciął szablą swoią
Nieprzyiaciel, że dwory iak straszydła stoią.
Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
Niesteytisz, obumarłe, cięszko narzekaią,
Gdy po sobie w nieszczęściu coraz pogládaią.
Które się za boginie kiedyś w domach miały,
Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
Kształt subtelniuchny piersi nie kryie opięty,
Nie łekcą szyie perły ni z kruścu robiony
Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
Ni manele, kleynoty często na przemiany
Zażywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
Kiedy lata więdnieią y marnie uchodzą.

N. 26. Pieśń o kozackiey woynie anno 1648,

ktora trwała od roku wzwyż mianowanego do teraznieyszego 1659 trwa. Ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno narobiła kawaleria sive ordo equestris niżey opisany.[1])

Wszechmogący Panie miły,
Day, byśmy szczęśliwi byli
Po tak wielkiem zatrwożeniu
I po nieszczęsnym zburzeniu

[1]) Оссол. рукоп. 198, к. 325–327.

Vkrainy y Podola!
Niechay będzie twoia wola.
Po żałobie day radości,
Panie Boże z wysokości!
Po frasunkach, także smutku,
Day przyść do pierwszego skutku
Naszey rzeczypospolitey,
Gdyż iuż iest król znamienity
Kazimierz, polski królewic,
Szwedzki y Vandalski dziedzic.
O iak wiele Polska straciła,
Gdy króla pana pozbyła!
Nieprzyiaciel z każdy strony
Brał się do polskiey korony:
Tatarzy y też kozacy,
Chmiel z Krzywonosem holacy,
Chłopi prości, grotownicy,
Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
Jak się srodze zbuntowali,
Zaraz swych panow ścinali,
Żony y córki gwałcili,
Zatym kościoły burzyli,
Miasta y wsi pustoszyli.
Zrobiwszy tak niecnot wiele
Postępuią daley śmiele,
Ogniem, szablą drogę ścielą,
W niewolą zadawszy wielu
Tak złemu Tatarzynowi
Jako też y Turczynowi.
Na krew swą nie pamiętali,
Gdy dzieci swoie dawali
Za tabak[1]) Tatarzynowi,
Za szostak zaś Turczynowi.
Jakoby to: „Dobrze wszędzie",
„Znowu — mówią — dobrze będzie
W cięszkiem tatarskiem więzieniu" —
Nie myśląc o wykupieniu.
A tak wiele narobiwszy,
Zamki y miasta zburzywszy
Aż ku Lwowu pospieszaią,
We krwi brodzić serce maią.
Chcą wywracać lwowskie mury,
Już swych fabryk kładą sznury
Za powodem Chmielnickiego,
Hetmana b.... (слово нечитке) wszyt-[kiego.
Pode Lwowem okup wzięli
Zatym daley pociągnęli,
Chcąc wszytkę Polskę zwoiować
I nam na wieki panować.
W tym y Zamość oblężony,
W tym lud strasznie uciśniony
Od Boga żada pomocy
Modląc się we dnie y w nocy.
Gdy hetmani w swoię stronę
Vdali się, swą obronę
Jeden zdawaiąc drugiemu
Na zgubę dobru ludzkiemu,
Jusz z Pilawiec uciekaią,
Jusz skarby swoie rzucaią
Panięta, możni panowie.
Vcisk, strach, ach, ktoż wypowie!
Gdy ociec syny pożegnał,
Sam zaś mieysca sobie szukał,
Gdzieby zdrowie swoie zbawił,
A drugiego nie wyiawił.
Brat brata na zatracenie,
Matka córkę na zgubienie
Wyiawiali dla męczenia
I cięszkiego utrapienia.
Wtenczas zamożni panowie,
Xiążęta, woiewodowie,
Kasztelani, starostowie,
Podkomorzy y sędziowie,
Wszytkie urzędy sądowe,
Mieyskie, ziemskie y domowe
W niwecz się poobracały
Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
Dam pokoy tey polityce,
Lecz co się kościoła tycze:
Obrazy Panny nayświętszey
Na despekt matki naywyszszey
Tłuszczą, sadłem smarowali,
Psom szpetnym lizać kazali.
Na święte Chrystowe ciało,
Które dla nas ciałem stało,
Na wzgardę strasznie deptali,
W błoto na hańbę rzucali,
Poniżaiąc chrześciaństwo
Więcey niż iakie pogaństwo.
Zaś ołtarze chrześciańskie
Także y figury Pańskie

[1]) На марґ. za mąstok — тоб то munsztuk, кіньське вудило.

Nie dosiągszy postrzelali,
Gdzie krew płynącą widali.
Krzyże, monstrancye złotę
Siekli na większą niecnotę,
Roscinaiąc siekierami
Dzielili się kawalcami.
A dla większego naśmienia,
Wzgardy Pańskiego imienia,
Smrodne członki poodcierali
Ornatami gdy dostali.
W ornaty się ubieraiąc
A z kielichow wypiiaiąc
Za zdrowie lackiego Boga —
Ach, straszna y wielka trwoga!
W ornaty poubierani
Po kościele tancowali
Broiąc niezmierne sromoty
Z swey odszczepieńskiey ochoty.
Trupy z grobow dobywali,
Wzgórę nogami wieszali,
A chrześciany z żydami
W studniach topili mieyscami.
Co chrześcian wyścinano,
Nigdy nie porachowano.
A iak wielkie okrucieństwa,
Chrześcian różne męczeństwa!
Bo xięży w mazi smażyli,
Z drugich wyciągali żyły,
Pasy darli z katolików,
Z szlachty ich na okrutników,
Stroiąc niezmierne błazeństwa
Zadawali okrucieństwa.
Związawszy powrozem czoło
Kneblem kręcili wokoło,
Że oczy z głowy padały, —
Ach, ból iako iest niemały!
Krew po drogach wszędy płynie,
Jako gdy deszcz wielki linie.
Boże zmiłuy się nad nami,
Skaianymi chrześcianami!

N. 27. Zbaraska expedicia.*)

Co bym tu miał kozackie rowy exprimować,
Wolną expeditią wolę referować.
Przy tym wyrysowaniu okopów zbaraskich
Proszę bez naruszenia godnych uszu pańskich.
W Bogu mocno ufaiąc uszliśmy z Ołyki
W maiu, chcąc ludziom zmylić ukrainnym szyki.
Nawiedziwszy Międzyrzecz pod Zasław my zaśli,
Za Horyń, gdzieśmy czerń złą buntuiąc się naśli,
Na którey z woli Bożey przez nas wielki padł strach
W Sunryńcach (sic!) w Korczyku, w Zwichalu (sic!), [w miastach, wsiach,
Bośmy ich gwałt zgubili mieczem, ogniem, wodą,
W ludziach, w koniach, w dostatkach z ich niezmierną szkodą.
Andrzei Firlei kasztelan Bełzki nam hetmanił.
Wtenczas się hardodumny kozak bysurmanił.
Przytem w dziele rycerskim onych znosić skory
Stanisław Lanckoroński, regimentarz wtóry,
W Ostropolu ie gładzi mieczem, ogniem, wodą,
Chorągwie mu pod nogi kłaść przysięzców wiodą.[1])

Oba regimentarze w tym pod Konstantynów
Idą z swemi woyskami znosić Tatarzynów,

*) Оссол. рук. 401, стор. 248–252.

Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.[2])
Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyie,
Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryie.
Wtym się inszy zieżdżaią nasi cni synowie,
Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
Chcąc tego powetować, co inni stracili,
O progresie woiennym spólnie się radzili.
Cny Mikołay Ostrorog, podczaszy koronny,
I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym daią znać, że idzie czerń y z kozakami.
W radę weśli hetmani y z kawalerami:
Pod Konstantinowem stać iedni sposób daią,
Drudzy pod Czarny Ostrog (зам. Остров!) dobrze powiadaią,
Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
Prędszych się doczekania, niż gdzie w odległości,
Gwoli nieprzyiacielskiey pięć stokroć wielkości.
Rozesłali awizy tam gdzie należało,
By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdżało.
Przez Czułhańskiśmy Kamień ku Zbarażu pośli,
By nas, dość małey garstki, kozacy nie dośli,
Którzy lotem za nami kupą naieżdżali,
Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.[3])

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
Usarskiey y kozackiey, także draganiey
I arkabuzierow y różney piechoty,
Nie przestaiąc oświadczać wrodzoney ochoty
Przeciw miłey oyczyznie synowie iey mili
I z ludźmi zaciężnymi do rydlów skoczyli,
Lubo błędliwey miary stakiety kopali.
Pod Czułhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
Jeszcze nasi swych wałów mało wystawuią,
Już kozacy z Tatary bystro następuią
I harcownik odważny ku nam prędko leci.
„Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!“[4])

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
Woiewody ruskiego y Koniecpolskiego

Podczaszego, panięta różno na przemiany,
Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
Wspiraiąc tę potęgę nieprzyiacioł śmiałych.
Trafił wtenczas Chmielnicki na Polaków trwałych.
Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszyli.
Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
Lec starłszy się pierzchnęli nazad przed Lachami.
Nasi wtenczas co prędzey wałów doprawiali,
Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpora
Bili się o dwa szańca z nami do wieczora.
Od wody Rozrażowski napirwy się broni,
Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
Zrozumiał kunszt w Sązińcach,*) gdzie im pobrał działa,
Których głowa w okopach tysiączna leżała.
Drugi sztuki Przyiemski w złey toni pilnuie,
Gdzie się czerń czołgaiąca wskoczyć w szańc gotuie.
W Zwialu się na nich wprawił, gdzie ie iak sodomę
Palił, topił y kosił iako lekką słomę.
W posiłkach im przydaią arkabuziery,
Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
Kasztelan bełski broni rogaty reduty,
Macaiąc z dział przez wały otomańskie buty,
Gdysz tu artileria pierwsze mieysce miała
Wprzód nisz przed podczaszego y zamek iechała.
Kasztelan kamieniecki irregularnego
Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
A chorąży koronny kawelinu broni,
Posiłkuiąc pobocznych w polu we złey toni;
Podczaszy zaś koronny quadrat swóy ogania,
Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
Sieniawski też z Sobieskim iakoby z łąkoci
Biiąc wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
Których krewności mocno skrępowały pęta,
Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
Cny woiewoda ruski patrzy na wsze strony.
Miasta broni piechota „łanieccy“ nazwana,
Przy nich różna drużyna w mieście nazbierana.
Wszyscy konni przed wały po polu woiuią,
A piechotni w kwaterach pewnie nie folguią,

*) В Шульжинцях.

Bo ciekawych kozaków iędza zwiodszy pod wał, —
Nie ieden pilawiecki wet y korsuński oddał.[5])

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do wtorka[6])
Mordowali rozwlokłych; zaczym przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawnieysze z swą ziemią zrównały.
Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od srogiego Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyiemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych mieiscach pilniuią. Chmielnicki wtym cieszy
Swoie darmochwalniki mówiąc: „Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, mołoicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piecholny tabor za staw w tamtę stronę,
Alboć nam szkodliwego mieisca Lachów zionę“ (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. Wtym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboiego woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniey szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzylano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Że ich wiele poległo od złey Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuie,
Różne mazy*) do szturmu z chróstu iść gotuie.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmyślonym nas słyszących zwodzi.
Woła: „Miiai! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!“
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woyska. Tuśmy w radę weśli.
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weśli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

---

*) Mazy — мажі, великі ковані вози.

Iż onych przybywało prawie codzień znacznie,
Nam się szczęście stawiło we wszytkim opacznie,
By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
Przez co by naczynili w naszym woysku szkody,
Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
Aż Sobestian Aders a kapitan polny
Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
Nieprowiantowane iednak woisko nasze
Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
Nie mogąc też ratunku z niskąd się doczekać,
Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać.
Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
Których lubo dość bito, przecię przybywało,
Nas zaś przez cięszkie smrody siła zachorzało,
Umyślili w mnieyszy plać woyska zaprowadzić,
Gdysz się codzień ruska czerń nie przestała wadzić.
Kazali geometrze y ziemianinowi
Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
Posłuszny oficier ten Woyciech Radwański,
Trzynaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
Tyleż per pendiculum wsypane wszersz były,
Które kędy gęstszą krwią cną były skropione,
Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione.*)
A tymczasem abszynty podczaszy koronny
Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
Żeby blisko pod wały leząc źli kozacy
Nie wryli się w belloard iak rolni pędracy,
Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
Pod wałami siedzących wszytkich czuino trwałych
Naszych, naśmiewaiąc się po dniach, nocach całych,
Obiecuiąc nas żywo do hordy prowadzić
A puste krymskie pola gromadno osadzić.
Jednak skoro zoczyli mocnieyszych stakietów,
Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
Wszytkę prawie nadzieię o zwycięstwie tracą,
Nie mniey też uważaiąc swoię przyszłą pracą.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili[7])
Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili

*) Очевидно до вірші доданий був рисунок — плян валів.

Boga, iże uchodząc za ten czas nie zginął.
Lecz obiecany wyrok niektórych nie minął,
Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
Iże nasi odesli, pod wały podbiegli
Wołaiąc: „Ey, nie strzelay! Nasi to nie wesli!"
Aby takim fortelem nas iako podesli.
Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
Puszkarze wtym do swych sztuk skoczą w bałanie (sic!),
Na wycieczkę sypią się różne kompanie.
A chłopstwa się iuż zbieglo nie mała gromada;
W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoie
Patrząc na krwawe [другої половини вірша не дописано]
Zmordowani wtym nasi nazad się wrócili,
A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
Z którego im [певно мало бути: nam] muszkietną salwę
[tak dawali,
Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
Aż tei nocy wszytkimi siłami robili,
By się od naszey strzelby nieco zasłonili.
Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
Na przemiany, a tylo drugie się ich biło
Różnym z nami sposobem w mieście y w przygrodku,
W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego misternie
Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie,
Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,[8])
Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
Z których do nas strzelali często niełaskawie.
Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
Kozak z ordą sprowadził, tam mogił sypanych
Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.[9])
Chorągwie rozsadzone były z pany tymi,
Których czytai przezwiska słowami krótkiemi:

(Тут пропускаємо 60 рядків, де вичислюють ся хоругви і їх провідники).

Choć nadewszytkich srodze zniszczeni szfagrowie,
Lituiąc się strapioney oyczyzny synowie
I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
Tych się panów naybarzi kozak z ordą chronią.
Godni wielkiey nagrody ci żołnierze mili, —
Dałbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.
Czuinego wtym pod ten czas króla pana mamy.

Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
Pokoyny wiek o męstwie y szczerości powie;
Snadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
A nas z siedmniedzielnego zbaraskiego smrodu
Wywiódł, gdzie psy ieść przyszło y zdychać od głodu.[10])
Tak da Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
By w pokoiu cną Polskę długoletnie rządził.
Tego by błogosławił we wszem Bog naiwyszy,
Uprzeymie życzy iego podnóżek nainiszy.
Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym.

Автор сеї вірші очевидно не поет і не майстер ясного вислову, та про те єго вірша подає чимало цїнних звісток для історії збаразької облоги. Для її доповненя подаю тут деякі уступи з оповіданя Бялобоцкого і Кучваревича про сю саму подїю. Кучваревич пише своє оповіданє в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповіданє від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцкий у другій части свойого „Klaru męstwa“ подає ітінерар Вишневецького від єго виїзду з Білого Каменя аж до вступленя до табору під Збаражем, а в третій описує збаразьку облогу, але не день за днем, а тілько вибираючи важнїйші епізоди і то не як самовидець, а з наслуху, малюючи за надто різкими фарбами польське геройство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межирічєм, 23—28 стоянка в таборі коло сего міста, 28 похід до Войтовець, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем при Шульжинцях, 2 червня відділ Чарнецкого палить Судилків і Шепетівку, 3 червня відвідини Лянцкороньского, 5 червня відділ Розражевского бє козацького ватажка Тишу під Хлапотином.

Pola nieprzyiaciele naszym nie strzymali,
Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
Lecz iż naszym przez okna strzelaiąc szkodzili,
Przeto ze trzech stron miasto z niemi zapalili,
A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgoła
Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
Drudzy konno, na deszczkach insi się pławili,
Jeden drugiego pchaiąc sami się topili.
Drugich w stawie iak kaczki po wodzie strzelano,
Że też zrzadka któremu z wody wyleźć dano.
Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami

Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakiego.
W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
Niezmierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
Nad dwa tysiące więcey, mogę to rzec śmiele.
Że też wody dla smrodu bydło pić nie chciało,
Bo się tam coś krwawego a nie woda zdało.

Д. 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д. 10 Лянцкороньский висїк Острополь, 13 Пшиємский іде під'їздом на Звягель, 15 присилає гонця сповіщаючи про зруйноване Звягля, 17 Поляки в таборі з сеї причини співають Te Deum, 18 червня

Z Zwiahla nasze chorągwie zwróciły się potym:
Iż kozakow y zdobycz upuścili, o tym
Sprawę tę dam, że zawsze gdy w nieswórze nasi,
Chociay się w czym poszczęści, wszytko nierząd zgasi.

Докладного опису сеї побіди, що скінчила ся невдачею Поляків, здаєть ся, не маємо, — бодай у Костомарова про Звягельську пригоду згадано всего двома словами. Д. 21 військо рушило з під Заслава і зупинило ся коло Гривля, 22 військо Фірлея злучило ся з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу Лянцкороньский пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшиємского під Константинів, а Лянцкороньский вивів Поляків від Межибожа з Сєнявским. Д. 26 червня в польськім таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловець

3) По Кучваревичу польське військо д. 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня стануло коло Збаража. Там знов сварка між реґіментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
Wszytko zgoła pospólstwo wielce sobą trwoży,
Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
Która regimentarza obrawszy iakiego
Albo z chłopstwem zwieść bitwę, lub do Chmielnickiego
Przystać zamysły miała. Tak się złe zdarzyło,
Trudności wiele potym, nim się utłumiło.
Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
Jakoby złączywszy się wespół z Tatarami
Ku naszym ciągnąć mieli. Stąd wszytko trwożliwe
Widząc regimentarzów serca niezgodliwe.

Дня 3 липня Гулєвич виходить на під'їзд та здибавши по дорозї Татар єго люде повтїкали. Д. 4 нова трівога в таборі, нові вісти, що козаки вже в Клебанівцї. Д. 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у Фірлєєву хоругов. Д 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
Dla podsłuchów ospałych w nocy zatrwożono.

Тільки д. 7 кн. Ярема в'їхав до Збаража, а 8 прислано Фірлеєви з Варшави декрет на воєводство. Д. 9 Сєраковский і Пігловский виїжджають на під'їзд, побиті козаками Ярема вступає в табор.

Z ięzyków zrozumiano, iż Chmielnicki swoie
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoie,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla którey trwogi nazad ustąpili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbaraże
Powrócili się nasi, wnet też swoim każe
Pułkom wracać się nazad. dla zdobyczy które
Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czołhańskim Kamieniem stawszy k nam się maią
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaią.

4) Кучваревич описує прихід Татар і козаків під Збараж д. 10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyiaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozlawszy krew szlachecką oney się nałeptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyiacioł w drodze iest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він тривав без перерви 12 годин; козаки сїм разів уступали і знов вертали до бою. Бялобоцкий говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak iabłka w sadzie rodzaynym walały.

6) В понедїлок був спокій, у вівторок знов напад; козацтво

Ze wszytkich czterech stron sztakiety wiezie,
A chłopstwo oślep iako smoła lezie;
Orda iak chmara blisko podpadaiąc
Nawiasem strzały puszcza zaciemniaiąc
Od nieba prawie.

Козаків відбито; Бялобоцкий пише:

Zdraycy iako trzcia z wału uciekaią.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzały maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzały
Wielu tykaiąc nic nie obrażały.
Pełniuchny oboz strzał y kul leżało,
Próżnego mieysca ledwie co zostało.

7) До нових шанців перейшли Поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцкий — не без фантазиї:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdraycy każdą noc się przybliżaią,
Wałami wałów ledwie nie tykaią.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,
Nie składa chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwytali za siebie.
Kto widał kiedy w ziemi bydź potrzebie?
Jusz tak po iamach brali się za głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrayców goniąc ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopy mataczyna.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmem do nas biie.
Chłopstwo pozakładawszy iarzma na swe szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawią,
A drudzy się iuż w rowach pod szańcami bawią.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuie ze wszech stron kozacka potęga.

Ширше говорить про сей напад Бялобоцкий:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadły,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadły,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iuż nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu człeka założywszy,
Szkapią naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywięzuie,
Że pod czterystu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopa chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!

8) Про ті козацькі шанці так пише Бялобоцкий:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną „Jak spali?“ naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszuią kulami,
Że tylko wrzało iak między kotłami.
Brat brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,

Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
Macali długich y w nocy po mowie.
Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
Trudno tam było wyglądać wesoło,
Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka
W obozie ubić, tak były z daleka.
Zastawiali się nasi y płachtami
Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
Ale to przecie nic nie pomagało,
Bo zdraycy śrotem gdy nabili działo,
Nie wysiedział się nigdziey zasłoniony:
Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
To taka była po wszytkie dni wrzawa
Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa.

9) Про останні дні облоги подають докладнійші відомости Бялобоцкий і Кучваревич. Бялобоцкий кінчить своє оповіданє описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
Bo to łotrostwo iuż tak' zagorzało,
Że z swoich wałów ziemią pod naszemi
Podkop czynili, mieyscy niektóremi
Już w spodku będąc podnosili wozy.
Kto się na taką rozpacz nie zatrwoży!
A w drugą stronę chorągwie wtykali,
Wycieczki nasze iuż opanowali.
Prawie nie było sposobu bronienia;
Nic iednak mężnych serca nie odmienia.
Choć wrzkomo zgodą chciał naszych próbować,
Nic nieprzyiaciel nie mógł wytargować.
Zbierał wymysły z złego serca prawie.
Tak się to chłopy obchodzą łaskawie,
Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów biią,
Przecie oni w swą, choć się we krwi myią.
Podszedłszy iusz tak blisko okopami
Siągali wozów ku sobie hakami.
Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
Łańcuchami im wyrywaią haki.
Złodzieystwo nadto od dyabła uczone
Maźnice rzuca ogniem zapalone
Na wozy, aby skoro pogorzały,
Łatwieyszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
A kto wyliczy, co cierpieli głodu
Obrońcy naszy, co nędze y smrodu!
Ledwie nie wszytkich koni wystradali.
Wszytko za łaską Bożą wytrzymali.

В сьому оповіданю стягнено, здаєть ся, факти з кількох днів, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
Odpoczynku nie mieli chłopskie samopały.
Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
Ściągali tuż za sobą wozy osękami,
Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
Chłopów rozpaczaiących niezliczona zgraia,
Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y smiały,
Który póki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
Od strzelby porażeni namniey nie wskórali.

10) Про голоднечу в Збаражі і в таборі Кучваревич так пише під д. 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydź poczęły
I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
Gdyż przedtym niesłychana prawie drogość była,
A Ceres naybardziey się wtenczas zbogaciła,
Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
Chleba było, a piwa garniec także o tych
Pieniądzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
Albo ośmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
Że za groszy czternaście skąpy garniec bywał, —
Takeś mężny żołnierzu w obozie używał!

Кучваревич додає, що 23 і 24 серпня також були торги, але Татари напали на Поляків несподівано, побили і побрали до неволї кілька тисяч народу.

N. 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem[1]) złożony

Lament korony polskiey

na nutę: „Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi", ktory tak się zaczyna.[2])

Jusz to rok minął, drugi koło toczy,
Jako się łzami moie pocą oczy

[1]) В рукоп. хибно Zborowem.

[2]) Оссол. рук. 493, стор. 197 - 199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471—473.

Dla cięszkiey biedy y nędze okrutney,
Że zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuią wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nie ustaią,
Lecie y zimie ustawnie spływaią.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Że iest wzruszona ma korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaią,
Domownicy mię obcym przedawaią;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodkow swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiąć krwie ich byli chciwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszytkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie słynął,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obrócę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,
Zniskąd nie słyszę pociesznеy nowiny,
Wszędzie mizernie giną moie syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga łuk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moie z Korony wygubić.
Przeklęty Korsuń y wy, Żołte wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synow moich wprzod się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięziła.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żądaiąc synów widzieć co przednieyszych,
Lecz nie widziałam iedno co podleyszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myślili o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,

A dobyć, szukać kąta spokoynego,
Trąbiłam w trąby, w bębnym trwogę biła,
Żebym na woynę synów swych zwabiła.
Zwabiwszy wielu piękniem wyprawiła,
Żeby się bili, tegom im życzyła.
Jusz pod Pilawce woysko się ściągnęło,
Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
Aż zaś boiaznią nasi narażeni
Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
Synowie moi, dokąd uciekacie?
Czy się w moy żywot pokryć wolą macie?
Owszem się wróćcie nawstecz ku wschodowi,
Dawaycie odpor nieprzyiacielowi!
Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
Albo naczynić wam hetmanów sławnych,
Sprawiła bym to, byleście się z tego
Oswobodzili żalu serdecznego.
Jusz to trzeci raz oboz polski leży
Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży
Potęgą wielką, a z niem krymska horda, —
Synowie moi, teraz że do korda!
Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
Chcieli w okopie wybić wszytkich zaraz,
A gdy nie mogli, długo się bawili,
Siły kozaków tamże pozbawili.
Ale tesz y ci z armaty palili,
Z dział, samopałów Polaki razili,
Sprzątnęli siłu, których srogiey śmierci
Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
Sciśnieni głodem y prasą smrodliwą,
Sfrasowawszy się nadzieią teskliwą
Z strony posiłku, że się ociągali
Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
Wiele ich przeto umierać musiało,
Wiele kozakom się zaprzedawało.
O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
Nie trwoż że sobą, nędzny Polaninie!
Ni się spodzieiesz, o którey godzinie
Zesliеć posiłek y wyrwie cię z ręki
Nieprzyiacielskiey y zbawi cię męki.
A ty fortuno, co woyskami władasz
I co więc laury tryumfalne wkładasz
Na głowy ludziom, pomoż mym ziemianom,
Niechay dobiią tym brzytkim poganom! Amen.

Слова сеї вірші „Trąbiłam w trąby, w bębnym trwogę biła" є очевидний натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна пз. „Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom", а друга

„Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana“. Автором обох брошур був Дахновский. В такім разї дуже правдоподібно, що й отся вірша є також єго твором.

N. 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замиреня.[1])

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęsny rozdział woyska kwarcianego:
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posiełkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe!
O nieużyte fata nazbyt mściwe!
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszytko złe ku nam obrócieli!
Już to po pięć kroć Polska zginąć miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmany.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ośmi tysięcy,
Z luźną czeladzią mogło bydź y więcey.
Potocki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat cney młodzi polskiey,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz „na woynę!“ krzyknęło:
Wszytka prawie Ruś z korzenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruią,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuią.
Ludzie zakonne, kapłany ścinaią,
Okrutnie panów swoich zabiiaią.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,

[1]) Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.

By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dzieie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoiu obfita,
Trzech panów znacznych na woynę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wyseła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroynieyszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroynieyszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na woynę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możnieysi panowie,
Szaty, kleynoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczey woysku bydź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dzieie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty iechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszytkich z obozu nagle wystraszeła:
Tak od wszytkiego sprośnie uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nieoszacowne wtenczas łupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepowetowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrzności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Aleź że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wzdy sobie obrali,
Pożądanego pokoiu czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, iuż giniecie, iuż y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko oblężono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odięli,
I tak na obóz strasznie nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego.

N. 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego.[1])

Uczynił woynę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokóy wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.
Chmielnicki z tego tak się exkuzuie,
Że „król Polaków nam bić rozkazuie“,
List pokazuie.

Ciągnie Potocki z woyskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, ieżeli nie zginę?
Rozrywa woysko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelanic młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć woyska mało,
Stawił poganom piersi swoie śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę woysko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki.
Woysko szwankuie przez rząd ladaiaki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożey plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z woyskiem śmiele,
A tam był xiążę.[2]) z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie woysko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmiele
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było woyska siła,
I to fakcya prędko rozproszyła.

---

[1]) Оссол. рукоп. 1853, стор. 1—3.
[2]) Ярема Вишневецький.

Ale to widzę, że praktyka[1]) była,
Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,
Za co kpem teraz został wy....nym.
Na bezrok znowu woysko zaciągaią,
Któremu Lutra[2]) za hetmana daią,
Szczęścia nie maią.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam woysko położył,
Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
Znaczna tam była nad nim łaska Boża:
Z sześcią chorągwi bił kozaków wiele,
Przebił się nazad przez ich woysko śmiele.
Ciągnie pan bełzki z woyskiem w Ukrainę,
Prędko usłyszy straszliwą nowinę:
Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
Z wielkością woyska, którym niemasz miary.
Nazad pod Zbaraż z woyskiem się wrócili,
Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
Sami do wałów prędko się rzucili,
Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
Było pogańcow — wieść nie ladaiaka!
Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
Dosyć mężności, dosyć y ochoty.
Zaś pod Zborowem króla oblężono,
Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
Ciągnie pod Krasne bez królewskiey woli:
Gromił Niczaia, tam się poszczęściło,
Ba i w Jampolu nie podleysze było.
Wnet do Winnice z woyskiem przyciągnęli,
I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
I to oyczyznie nieco miało szkodzić.

Zaraz na wiosnę poganie zmocnieni
Ciągną ku woysku barzo zaiuszeni.
Wziąwszy wiadomość Kalinowski o tym,
Idzie do woyska z iakowym kłopotem!
Przyszedł pod władzę króla Kazimierza:
Jak woyskiem rządził, niechay się wymierza!

---

[1]) Інтриґа.
[2]) А. Фірлей, воєвода белзький, був протестант.

Tam nam fortuna była posłużyła,[1])
Pańska fakcya temu zagrodziła,
Źle uczyniła.

Potocki znowu wzniecił swoie dzieła
Ruszywszy woyska ku Kiiowu siła.
Stanął nad Rosią z kozaki traktować,
O włos nie przyszło y tam nam szwankować.
A w tym Potocki iuż w drodze umiera,
Już konkluduie, traci swoie dzieła,
Zaś Kalinowski ciągnie ku Bugowi —
W iakim porządku, ten kto widział, powie.
Przyszedł na Batów, stanął dość szeroko;
Wnet nieprzyiaciel nadciągnął nam w oko,
Obsiadł około fortelami swymi,
Rozgromił woysko z zdraycami naszymi.
Zginęło ludzi takie piękne grono,
Jakiego rychło białogłowskie łono
Próżno ma zrodzić, bo się raz przebrało
O zacnych mężów, a prawie ich mało.

Na drugą zimę prętko się rzucili,
Tak wiele woyska z Czarnieckim trudzili,
Mało sprawili.

Na wiosnę woysko stawia pod Gliniany,
Darmo go głodzi, godzien stąd nagany.

Отся вірша перебираючи коротко події Хмельнищини доводить оповіданє до Жванецької битви, тоб то до жовтня 1653 р.

---

[1]) Натяк на битву під Берестечком.

Помилки: Стор. 17 зам. jednym zamachem читай: jednym nieszczęściem. Стор. 65 в титулї зам. diadema Lechiam читай: diadema Lechicum.

Зміст.